

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BÖLÜMÜ**

**AHLÂKİ OLGUNLUK VE DİNDARLIK
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

DOKTORA TEZİ

Emine DEMİRCİ

BURSA 2014

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BÖLÜMÜ**

**AHLÂKİ OLGUNLUK VE DİNDARLIK
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

DOKTORA TEZİ

Emine DEMİRCİ

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ**

BURSA 2014

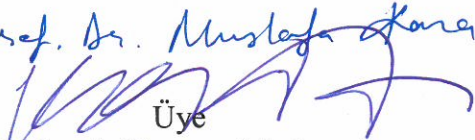
TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda 711021004 numaralı **Emine Demirci'nin** hazırladığı "Dindarlık ve Ahlâki Oldunluk Arasındaki İlişki" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, ..10.../...11.../ 20.11. günü ..10:00..... - ..12:00...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin.....**başarılı**.....(başarılı/başarısız) olduğuna .....**oybirliği**..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Hayati Hokeleki

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Dr. Dr. Ahmet Albayrak
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Karer
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Abdülkerim BAHADIR
NEÜ. İlahiyat Fak. KONYA
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Dursun GURSES
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

..10.../...11.../2014

ÖZET

Yazar : Emine DEMİRCİ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Psikolojisi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : x + 129
Mezuniyet Tarihi : ...../ 12/2014
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ
Ahlâki Olgunluk ve Dindarlık Arasındaki İlişki

Bu araştırma, Bursa'daki çeşitli okullarda görev yapmakta olan öğretmenlerden tesadüfî olarak seçilen 521 öğretmen üzerinde yapılmıştır. Araştırmanın amacı, dindarlık ile ahlâki olgunluk arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda, dindarlıkla ve din eğitimi ile ilgili değişkenler bağımsız değişken, ahlâki olgunluk ise, bağımlı değişken olarak ele alınmış ve aralarındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, mezun olunan lise türü ve medeni durum) ile ahlâki olgunluk arasındaki ilişkiler, dini yönelim açısından incelenmiştir.

Genel tarama modelinde yürütülen araştırmada, veri toplama aracı olarak, Şengün ve Kaya (2007) tarafından geliştirilen Ahlâki Olgunluk Ölçeği, Allport ve Rose tarafından geliştirilmiş ve Gürses tarafından Türkçeye uyarlama çalışması yapılmış Dindarlık Ölçeği ve araştırmacı tarafından geliştirilen Kişisel Bilgi Anketi kullanılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda iç-güdümlü dindarların yüksek bir ahlâki olgunluk düzeyine sahip olduğu, demografik değişkenlerin bu düzey üzerinde anlamlı bir farklılaşma oluşturmadığı, din eğitimi değişkeninin ise, anlamlı bir fark yarattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, İç-güdümlü Dindarlık, Dış-güdümlü Dindarlık, Din Eğitimi, Ahlâk, Ahlâki Davranış, Ahlâki Olgunluk.

ABSTRACT

Yazar : Emine DEMİRCİ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Din Psikolojisi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : x + 129
Mezuniyet Tarihi : ...../ 12/2014
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ

The Relationship Between Moral Maturity and Religiosity

This study is carried out randomly on 521 teachers who are employing at various schools in Bursa. The purpose of this study is to observe the relationship between religiosity and moral maturity. In the direction of this purpose; the variables between religiosity and religious education are studied as independent variables and moral maturity is studied as a dependent variable. And also the relationship between them is observed. In addition, the relations between demographic variables (gender, age, socioeconomic status, marital status, high school graduation...etc) and moral maturity are observed and the religious orientation is taken into consideration also.

General scanning method was used in this research; the data has been obtained by “Moral Maturity Scale” developed by Şengün ve Kaya (2007) and, “Religiosity Scale” developed by Allport ve Rose and adapted into Turkish by Gürses and, “Individual Acknowledgement Questionnaire” developed by the researcher. As a result of this study we determine that; intrinsic religious people have a high moral maturity, the demographic variables are not so effective on this high moral maturity and it is determined that the variable of religious education has an effective difference on the subject.

Key Words: Religiosity, Intrinsic Religiosity, Extrinsic Religiosity, Religious Education, Moral Behavior, Moral Maturity.

ÖNSÖZ

Tabiatı itibariyle ahlâki yatkınlığa sahip bir varlık olan insanın, söz konusu potansiyeli ahlâki yetkinliğe dönüştürebilmesi, sağlam bir karaktere sahip olmasına, sağlam bir karakter ise, büyük ölçüde kişilikte bütünleştirilen inanç ve değerlere, bireysel olarak bu inanç ve değerlere verilen öneme bağlıdır. İşte varoluşsal düzeyde tutarlı ve süreklilik arz eden bir kimlik olarak dini değerlerin kişide yerleşmesi, ahlâki karakter için temel oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Nitekim içinde yaşadığımız kültürel bakış açısından din, içerisinde inanç, ibadet ve ahlâk kurallarının, bir kısım sosyal ve hukuki düzenlemelerin(=muamelât) yer aldığı, inananlarca ilâhî kaynaklı olarak kabul edilen bir sistemdir. Bu sistem, onu kabul eden birey ve toplumları derinden etkileyerek onların hayatına yön verir, bireyin davranışlarında ve ilişkilerinde belirleyici olur. Dolayısıyla insanın kendisi ve bütün varlık âlemiyle tutarlı iletişimini sağlayan prensipler olması bakımından dinlerin her biri, ahlâkî değerlerin korunmasında önemli bir işleve sahip olup, insandaki ahlâki gelişime destek vermektedir. Ancak dindarın hayatındaki öznel din açısından düşündüğümüzde, ahlâki gelişim ile dindarlık arasındaki ilişkiler, bireylerin dine karşı ilgi, kabul düzeyi ve yönelim biçimlerine bağlı olarak farklılık arz edebilecektir.

Buna göre, dine samimiyetle bağlanmış, yapıp-etmelerinin, olaylar karşısında pozisyon alış biçimlerinin biricik referans kaynağı olarak dini gören kişilerin dindarlığı ile ahlâki olgunluğu arasındaki ilişkiyle; benliğinden vazgeçmeksizin Tanrı'ya yönelen, dini araçsal ve çıkarıcı bir değer, diğer ihtiyaçlara hizmet eden yararçı bir kurum olarak gören kişilerin dindarlığı ve ahlâki olgunluğu arasındaki ilişki aynı olmayacaktır. Bu nedenle dindar olduğu düşünülen bazı insanların ahlâki yetkinlikle örtüşmeyen davranışlarının müşahede edildiği durumlarda, dinin ahlâki gelişime katkı sağlayıp sağlamadığından ziyade söz konusu kişilerin dindarlığının mahiyetinin sorgulanması, ahlâki alandaki bu problemleri anlamamız hususuna daha yol gösterici olacaktır.

Din ahlâk ilişkisi bağlamında, dini inanç ve değerlerin insan davranışları üzerinde önemli değişiklikler meydana getirmesi bakımından eğitici bir role sahip olduğu yapılan pek çok teorik çalışmada ifade edilmiştir. Ancak bu konunun özellikle Kaya ve Aydın tarafından üniversite öğrencilerinin dini inançları ile ahlâki olgunluk düzeyleri arasındaki

ilişkileri incelemek amacıyla yaptıkları ve dini inanç ile ahlâki olgunluk düzeyi arasında pozitif yönde önemli bir ilişki tespit ettikleri araştırmada olduğu gibi, pratiğe yönelik çalışmalarla ele alınması, dinin ahlâk üzerindeki etkisini daha açık bir biçimde ortaya koyması bakımından önemlidir.

İşte bu doğrultuda olmak üzere, ahlâki olgunluk ve dindarlık arasındaki ilişkinin bireylerdeki dini yönelimi dikkate almak suretiyle incelenmesini amaçlayan bu araştırma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın önemi, amacı, problemi, hipotezleri, sınırlıkları, ilgili yayın ve araştırmalar ele alınmıştır. Birinci bölümde, araştırmanın kavramsal ve teorik temelleri bağlamında ahlâk, bir problem sahası olarak ahlâkın psikoloji ile ilişkisi, ahlâki olgunluk ve dindarlık kavramları hakkında gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra, asıl konumuzu teşkil eden ahlâki olgunluk ve dindarlık arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde işlenenler bağlamında ikinci bölümde ise, araştırmada kullanılacak yöntem, elde edilen bulgulara ve söz konusu bulguların belirlenen yöntem çerçevesinde analizine ve yorumlanmasına yer verilmiştir.

Bu çalışmanın vücut bulmasında, öncelikle danışmanlığımı yürüten, çalışmanın her safhasında yardımlarını, ilgisini esirgemeyen ve önerileriyle beni yönlendiren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hayati Hökelekli'ye ve Doç. Dr. İbrahim Gürses'e; gerek konunun müzakeresinde ve gerekse yazım esnasında karşılaştığım güçlüklerde bana yardım eden ve destek veren ağabeylerim Doç. Dr. Derda Küçükalp ve Doç. Dr. Kasım Küçükalp'e; verilerin analizinde gösterdiği yakın ilgi ve yönlendirici yardımlarından dolayı saygıdeğer hocam Doç. Dr. Kadir Yasin Eryiğit'e, bu araştırmaya katılarak en büyük katkı ve yardımı yapmış olan tüm öğretmenlere ve ayrıca tüm öğrenim hayatım boyunca sevgi ve ilgileriyle daima yanımda olan, bu hususta hiçbir şeyi esirgemeyen değerli anneme ve babama teşekkürü bir borç bilirim.

Emine DEMİRCİ

2014

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
• ÖZET.....	III
• ÖNSÖZ.....	V
• İÇİNDEKİLER.....	VII
• KISALTMALAR.....	IX
• TABLOLAR LİSTESİ.....	X
• ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu Önemi ve Amacı.....	1
II. Araştırmanın Hipotezleri.....	6
III. Araştırmanın Modelleri ve Ana Şematik Kurgusu.....	8
IV. Araştırmanın Sayıtlıları.....	11
V. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	11
VI. Temel Kavramlar.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

I. PSİKOLOJİ VE AHLÂK.....	13
A. Psikanalitik Teori.....	14
B. Davranışçı ve Sosyal Öğrenme Teorisi.....	16
C. Bilişsel-Gelişim Teorisi.....	18
1. Piaget'nin Ahlâki Gelişim Teorisi.....	19
2. Kohlberg'in Ahlâki Yargı Gelişimi Teorisi.....	20
II. AHLÂKİ OLGUNLUK.....	27
III. DİNDARLIK.....	34
IV. DİNDARLIK VE AHLÂKİ OLGUNLUK ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	40
V. DİNDARLIK VE AHLÂKİ OLGUNLUK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

UYGULAMA VE DEĞERLENDİRME

I. YÖNTEM.....	
A. Evren ve Örneklem.....	65
B. Veri Toplama Araçları.....	66
C. Verilerin Toplanması.....	67

D. Puanlama Sistemi:	68
E. Verilerin Analizi:	68
II. BULGULAR	
A. Demografik Özellikler ve Din Eğitimi İle İlgili Bulgular.....	69
1. Örneklemin Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılımı.....	69
2. Örneklemin Yaş Değişkenine Göre Dağılımı.....	70
3. Örneklemin Mezun Olunan Lise Değişkenine Göre Dağılımı.....	70
4. Örneklemin Medeni Durum Değişkenine Göre Dağılımı.....	71
5. Örneklemin Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenine Göre Dağılımı.....	71
6. Örneklemin Dindarlık Değişkenine Göre Dağılımı.....	72
7. Örneklemin Kur'an Kursu'na Gidip Gitmeme Değişkenine Göre Dağılımı.....	72
8. Örneklemin Camii Kurslarına Gidip Gitmeme Değişkenine Göre Dağılımı	73
9. Örneklemin Bağlı Bulunduğu Dini Gurup İçersinde Din Eğitimi Alıp Almama Değişkenine Göre Dağılımı.....	73
B. Değişkenlere Ait Betimleyici İstatistikler.....	74
1. Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin İstatistiksel Sonuçlar.....	74
2. Dindarlık Yönelimine Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar... ..	74
3. Cinsiyete Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	75
4. Yaşa Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	75
5. Medeni Duruma Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar... ..	75
6. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	76
7. Mezun Olunan Liseye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar... ..	76
8. Alınan Din Eğitimine Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar... ..	77
C. Ahlâki Olgunluğa İlişkin Bulgular.....	78
1. Ahlâki Olgunluk Düzeyi İçin Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçları.....	78
2. Ahlâki Olgunluk Düzeyi Etkileşim Terimli Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçlar	82
III. YORUM VE DEĞERLENDİRME	
A. Ahlâki Olgunluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler	85
B. Ahlâki Olgunluk ve Cinsiyet İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler.....	88
C. Ahlâki Olgunluk ve Yaş İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler.....	90
D. Ahlâki Olgunluk ve Medeni Durum İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler	92
E. Ahlâki Olgunluk ve Mezun Olunan Lise Türü İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler.....	92
F. Ahlâki Olgunluk ve Ekonomik Düzey İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:	93
G. Ahlâki Olgunluk ve Din Eğitimi İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:.....	94
SONUÇ VE ÖNERİLER	97
KAYNAKLAR	100
EKLER	113
EK 1. KİŞİSEL BİLGİLER ANKETİ.....	113
EK 2. AHLÂKİ OLGUNLUK ÖLÇEĞİ.....	114
EK 3. DİNDARLIK ÖLÇEĞİ.....	117

EK 4. AHLÂKİ OLGUNLUK DÜZEYİ ETKİLEŞİM TERİMLİ ÇOKLU DOĞRUSAL REGRESYON MODELİ TAHMİN SONUÇLARI.....	118
ÖZGEÇMİŞ.....	119

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
A.Ü.E.F.	: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi
A.Ş.	: Anonim Şirketi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİB Yay.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
DKAB	: Din Kültürü Ahlâk Bilgisi
Ed.	: Editör
H.Ü.Sağ. B.E.	: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü
Ltd. Şti.	: Limited Şirketi
pp.	: Sayfa Sayısı
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfa Sayısı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.İ.B. Yay.	: Türkiye İş Bankası Yayınları
U.Ü.İ.F.D.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vd. /et al.	: Ve diğerleri
Vol.	: Bölüm/Cilt
Yay.	: Yayınları

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Güvenilirlik Sonuçları.....	69
Tablo 2: Örneklemin Cinsiyete Göre Frekans Dağılımı:.....	69
Tablo 3: Örneklemin Yaş Gruplarına Göre Frekans Dağılımı:.....	70
Tablo 4: Örneklemin Mezun Olduğu Liseye Göre Frekans Dağılımı:.....	70
Tablo 5: Örneklemin Medeni Durumlarına Göre Frekans Dağılımı:.....	71
Tablo 6: Sosyo-Ekonomik Düzeye İlişkin Frekans Dağılımı:.....	71
Tablo 7: Örneklemin Dindarlık Değişkenlerine Göre Frekans Dağılımı:.....	72
Tablo 8: Kur'an Kursu'na Gidip Gitmemelerine İlişkin Frekans Dağılımı:.....	72
Tablo 9: Camii Kurslarına Gidip Gitmemelerine İlişkin Frekans Dağılımı:.....	73
Tablo 10: Bağlı Buldukları Dini Grup İçerisinde Din Eğitimi Alıp Almamalarına İlişkin Frekans Dağılımı:.....	73
Tablo 11: Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin İstatistiksel Sonuçlar.....	74
Tablo 12: Dindarlık Yönelimine Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	74
Tablo 13: Cinsiyete Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	75
Tablo 14: Yaşa Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	75
Tablo 15: Medeni Duruma Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	75
Tablo 16: Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	76
Tablo 17: Mezun Olunan Liseye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	76
Tablo 18: Alınan Din Eğitime Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar.....	77
Tablo 19: Ahlâki Olgunluk Düzeyi için Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçları.....	79
Tablo 20: Ahlâki Olgunluk Düzeyi Etkileşim Terimli Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçları.....	82

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Araştırmanın Şematik Kurgusu	10
Şekil 2: Ahlâki Olgunluk Puanının Frekans Dağılımı.....	74

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

İslâm'ın temel öğretileri ve düşünce geleneğinde insan, ilk yaratılışı itibariyle saf ve temiz bir varlık olarak kabul edilir. Kur'an ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadisler ilk yaratılıştaki varlık yapısını 'fıtrat' kavramıyla ifade ettikleri¹ insanı bu varlık yapısına ters düşmemeye çağırmaktadır. Fıtrat kavramı en genel anlamıyla saf ve bozulmamış insan doğasına işaret etmekte olup, İslam düşüncesindeki insan kavrayışının temelinde yer almaktadır. Allah, insan ve evren anlayışı çerçevesinde her hangi bir düalizme yer bırakmayan İslam düşüncesi açısından insan, yaratılışı gereği bir amaca sahip olan en değerli varlıktır. Bu amaç ise, Allah tarafından yaratılıştaki bahşedilmiş olan safiyetin korunması ve eylemlerin bu doğrultuda gerçekleştirilmesidir. İnsan, henüz Allah'ın iradesinde ve bilgisinde bir tasavvur olarak bulunduğu zamandan beri temiz bir varlıktır.² Allah, insanı en güzel şekilde yaratmış³ ve ona kendi ruhundan üflemiştir.⁴ Buna göre, yaratılışı itibariyle içine ilâhi iradenin esasları olan değerlere yönelik sevginin yerleştirilmiş olması nedeniyle, ahlâki faziletlerle sahip olmak insan tabiatının bir özelliğidir.⁵

İnsan, kendisi için asıl olan bu üstün ruhi cephesinin yanı sıra bir de topraktan yaratılan beşeri bir cepheye sahip olması ve dünyada bulunması nedeniyle ahlâki bakımdan çift kutuplu bir varlıktır. Varlığını idame ettirebilmek adına özünde bencillik bulunan insanoğlu, doğasında bulunan dürtüsel yönelimlerinin de sevkiyle zevki ve rahatı için başkalarına, tabiata ve topluma, zarar verebilecek bir kapasiteye sahiptir. Ama bir diğer yönüyle o, evrensel ahlâki değerleri keşfedebilecek, gerçekleştirebilecek ve canından vazgeçme pahasına koruyacak ve yaşatacak mâna zenginliğine de sahiptir. Yani insana iyilik ve kötülük kaynakları olan kabiliyetler birlikte verilmiştir⁶.

¹ er-Rum/30; Buhari **Cenaiz** 79, 80 93; **Sünnet** 17; Müslim, **Kader** 22, 23, 24, 25.

² Yaşar Nuri Öztürk, **Din ve Fıtrat**, 5. baskı, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55.

³ Tin / 4

⁴ el-Hicr 15/29

⁵ Yasien Mohamed, **Fıtrah: The Islamic Concept of Human Nature**, Ta- Ha Publisher Ltd, London, 1996, s. 99; Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk**, Kervan Kitapçılık, s. 76; Beheşti Mutahhari, **Kur'an'da İnsan**, çev: E. Serdari, Objektif Yayınları, İstanbul- 1993, s. 110; Sadık Kılıç, **Fıtratın Dirilişi**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 17; A. Saim Kılavuz, **İslam Akaidi ve Kelama Giriş**, Ensar Neşriyat, s. 124-126.

⁶ Mustafa Çağrıncı, **Anahtarlarıyla İslam Ahlakı**, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 1991, s. 2.

İyilik ve kötülüğün insan için imkân olarak varoluşu, bunların gelecekteki varlığının imkân olarak şimdiden var olduğunu ifade etmekle beraber, bu imkanların gelecekte gerçekleşmelerini zorunlu kılmamaktadır. Bunun gerçekleşmesi bazı şartların var olmasına bağlıdır. Biz, bu anlamda iki çeşit imkândan bahsedilebilir. Birincisi, elverişli şartlar var olduğu takdirde gerçekleşecek birinci derecede imkândır. İkincisi ise, var olmak için duyulan ihtiyaçlara karşıt olan birtakım şartların bulunması halinde, anormal şartlar altında ortaya çıkabilen ikinci derecede imkânlardır. İşte, ikinci derecede bir imkân olarak kötülük de kendi başına var olan bir şey değil, iyiliğin bulunmayışıdır. Buna göre, insandaki kötülükler de, onun kendi güçlerini ve imkânlarını gerçekleştirmesi için uygun şartlardan yoksun kalmasının sonucudur⁷ denilebilir. Dolayısıyla, insanın layık olduğu mükemmelliğe kavuşabilmesi temiz yaratılışının devam ettirilmesine bağlıdır. Çünkü, doğru fiil insan için doğaldır ve onun fitratıyla uyumludur. Allah, önceden insana Tanrısal iradenin unsuru olan değerlerin sevgisini yerleştirmiştir. “*Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir; ve size küfrü, fıska ve isyanı çirkin göstermiştir.*”⁸ Bu sebeptendir ki, İslam düşüncesinde ahlâkın temelini oluşturan sorumluluk duygusunun esasını Yaratıcıyla-yaratılan arasındaki ezeli mukavele oluşturmaktadır⁹. Buna göre, “ insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü”¹⁰ olan ahlâk da, söz konusu mukavelenin dünya planında ifa olayıdır. Ancak bu genel olan ahlâk kanuna (yani her zamanın ve her mekanın insanlarına hitap eder) zorunlu olarak uyulacağı anlamına gelmemektedir. Zira insan hür ve akıl sahibi varlıktır. Bu anlamda, mahiyetinin gereklerini iradesiyle yerine getiren bir varlık olan insan, fizik kanunlarına tabi olan diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Bu ise, insan için hem çok yüksek bir yetki hem de onun yegâne riskidir.¹¹ Çünkü, en güzel şekilde yaratılıp, yeryüzüne halife olarak atanan insan, yeryüzünü belli değerlerin gösterdiği istikamette imar ve ıslah etme görevini yerine getiremediği zaman

---

⁷ Erich From, **Erdem ve Mutluluk**, Çev: Ayda Yörükân, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 1997, s. 248.

⁸ Hucurat 49/7-8

⁹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁰ Çağrı; **a.g.e.**, s.1.

¹¹ Alexis Bertrand, **Ahlak Felsefesi**, Çev: Salih Zeki, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 37; Fazlur Rahman; **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 78.

kendisine yakışır ahlâki-entelektüel konumun daha aşağısına, hatta aşağıların aşağısına düşmeye mahkumdur.¹²

Buna göre, din de anlamını yeryüzünün belli değerler istikametinde imar ve ıslah edilmesine ilişkin amaç çerçevesinde bulmakta olup, insanların fitratlarına yabancılaşmadan fitratları üzerine yaşamalarını ve eylemelerini garanti altına almak gibi ulvi bir amaca sahiptir. Her ne kadar insan, ilk yaratılışı itibariyle saf ve temiz bir yaratılışa sahip olsa da, gerek dürtüsel eğilimleri gerekse toplum içerisindeki genelleştirilmiş insani arzulara göre işleyen ilişkilerden zarar görüp, fitratına yabancılaşabilmekte ve sahip olduğu ulvi amacından sapabilmektedir. Dinin ve dinleri tebliğ eden peygamberlerin amacı da, söz konusu yabancılaşmaya karşı insanları uyanık tutup, fitratlarına uygun davranmalarını sağlamaktır. Buradan hareketle din ve ahlâkın ayrılmaz bir bütün olarak görülmesi doğaldır. Ancak bu durum, ahlâkın dinden ayrı olarak mütalaasının imkânsızlığını göstermemektedir. Çünkü din, ferden ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hale koymayı hedef alan ahlâki kaideler dile getirmekle birlikte, ahlâk, insanî bir vakıa olup dinden bağımsız olarak da bir mevcudiyete sahiptir.¹³

Nitekim Kur'an, aklın bedihi olarak ahlâki doğruyu bilme imkânına sahip olduğunu, doğru değerlendirme yapıldığı anlarda ahlâki duyguyu yaşama ve onun gereği olan davranışı yapmanın gerçekleştirilebileceğini, bunun Allah'a veya ahirete inanma gibi bir ön şartının olmadığı gerçeğini dile getirmektedir. Bunu, Allah'a şirk koşan ve O'na inanmayan kişilerin gerçekleştirmiş oldukları iyi ve doğru fiillerin ahirette bir karşılığının bulunmayacağını haber verildiği âyetlerde görmekteyiz.¹⁴ Söz konusu âyetlerde geçen 'ameller' tabirinin, Kur'an'ın da doğruluğunu kabul ettiği ahlâki fiiller olduğu açıktır.¹⁵ Bununla birlikte Hz. Muhammed, ahlâki tamamlamak üzere gönderilmiş bir peygamber olarak, putlara tapanların sahip olduğu erdemlerle de, ahlâki umdelerin bilinmediği bir tevhid anlayışıyla da, toplumsal başarının sağlanabileceğine inanmıyordu. Nübüvvet, akîde ile ahlâkın kavuşmasına ve en az bir insanda temsil edilmesine yönelmişti. İlâhî irade, ahlâkın akîdeye rücû etmesini dilemekteydi ve ahlâkın akîdeyle taşınması vahyin pratiğinin sünnetiydi.¹⁶

¹² İlhan Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 28-33.

¹³ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, 2. baskı, 1996, s.103.

¹⁴ Maide/5; En'am/88; A'raf/147.

¹⁵ İlhami Güler, **İman Ahlâk ilişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 102,107.

¹⁶ Haluk Burhan, **Ahlâk Ayaklanması**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1999, s. 192; Fazlur Rahman, **a.g.e.**, s. 67-72.

Buna göre Tanrı, ahlâk kanunlarının bilgi şartı değil varlık şartıdır ve insan değerleri kavrayan bir akla sahip olması anlamında otonom bir varlıktır. Bu yaklaşım, Tanrı'nın gücünü sınırlandıracağı gerekçesiyle inanan insanların çoğunu rahatsız etse de, ahlâk kanunlarının Tanrı tarafından yaratıldığını kabul etmek, onların kendi geçerliliğini kendi içlerinde taşımadıkları anlamına gelmeyeceği gibi, ahlâk kanununa bağımsız bir varlık statüsü tanımak suretiyle, iyinin bilgi düzeyinde önceliğini kabul etmek de, ahlâk değerleriyle Tanrının iradesi arasında herhangi bir ilişkinin bulunmadığı ya da vahiy yoluyla bize ulaşan ilâhi yasak ve buyrukların gereksiz olduğu anlamına gelmez.¹⁷ Zira Tanrının iradesi insanı ve evreni bugün tanık olduğumuz şekliyle yaratmakla zaten tezahür etmiştir. O'nun iradesi, kendi varlık şartlarımızın temelinde yatan gerçek neden olduğundan, bu iradeyi bize yabancı olan ve bizi zorlayan bir dış kuvvet olarak görmemiz doğru olmaz. Vahiy yoluyla ortaya çıkan belirli ilâhi buyruklar ve yasaklar, kozmik anlamdaki iradenin bir bölümü olmasından ötürü, insanın varlık şartlarıyla ters düşmedikleri gibi, özgür ve sorumlu bir varlık olan insanın ahlâki hayatı için de büyük önem taşımaktadırlar.¹⁸

Bu nedenledir ki dinî varoluş, ahlâkın özerkliğini inkâr etmeksizin, onu, dinî ilişkiye dahil eden bir maksat ile üstlenebilir. İşte din ile ahlâk arasında söz konusu ilişkiden hareketle şunu söyleyebiliriz: Din bir ahlâk içerdiğine ve ahlâk da beşerî menfaatlerin taşıyıcısı olduğuna göre, bazı insanların dinden ahlâkın bekçisi olma görevini yerine getirmesini, ahlâkın temsil ettiği faydalar için istemesi mümkündür. Nitekim insanlık tarihi bize, kendi dinlerinin isteklerinin bilincine varan pek çok inançlı insanın, adalet için çalıştıklarını, haksız idareye direndiklerini, bazı devrimci hareketleri teşvik ettiklerini öğretmektedir.¹⁹ Buna göre, dinin pratik ahlâki dönüşüm üzerindeki olumlu etkisi, ne ahlâkın dinden mantıksal çıkarımı yönünde ne de ahlâklı olabilmek için dindar olmanın gerekliliği yönündeki genel iddialarda bulunmaksızın takdir edilebilir.

Bütün bunlar dikkate alındığında, en azından teorik düzeyde dinin, pratik ahlâki dönüşüm üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve bu yönüyle bir değer üretme potansiyeli taşıdığını söylemek mümkündür. Ancak söz konusu dindarlık olduğunda, dindeki değer üretmeye ilişkin bu potansiyelin her zaman aktüel hale geldiğini görmek

---

¹⁷ Mehmet Aydın, **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s.146.

¹⁸ **A.g.e.**, s. 219.

¹⁹ Antoine Vergote, **Din, İnanç ve İnançsızlık**, Çev.Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 75-82.

mümkün olmayabilir. Zira dindarlık, dinin, bireyin inanç, duygu, düşünce, davranış ve ilişkilerindeki etkinliği olduğundan, dinin beşeri alanla temasa geçmesinden farklı dindarlık biçimleri ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla dindarın hayatındaki öznel din açısından düşünüldüğünde, ahlâki olgunluk ile dindarlık arasındaki ilişkiler, bireylerin dine karşı yönelim biçimlerine bağlı olarak farklılık arz edebilecektir. Buna göre, dine samimiyetle bağlanmış, yapıp-etmelerinin, olaylar karşısında pozisyon alış biçimlerinin biricik referans kaynağı olarak dini gören kişilerin dindarlığı ile ahlâki olgunluğu arasındaki ilişkiyle; benliğinden vazgeçmeksizin Tanrı'ya yönelen, dini araçsal ve çıkarıcı bir değer, diğer ihtiyaçlara hizmet eden yararcı bir kurum olarak gören kişilerin dindarlığı ve ahlâki olgunluğu arasındaki ilişki aynı olmayacaktır. Bu nedenle, bu iki değişken arasındaki ilişki, farklı dini yönelim biçimleri dikkate alınmak suretiyle, din psikolojisinin bilgiye ulaşmak için takip ettiği yöntem ve kullandığı tekniklere bağlı kalınarak test edilmelidir. İşte bu araştırma, dindarlık ve ahlâki olgunluk ilişkisi konusunda yapılan araştırmalara, farklı dini yönelim biçimleri bağlamında katkı sağlaması bakımından oldukça önemlidir.

Bu doğrultuda olmak üzere, araştırmanın merkezî inceleme konusunu, ahlâki değerlerin duygu, düşünce ve yargı olarak taşınmasının ötesinde, söz konusu değerlerin içselleştirilmesini, tutum ve davranış bilincine dönüşmesini, düşünce ve davranış arasındaki uyumu gerektiren bir karakter özelliği olarak ahlâki olgunluğun, kişilerin dine karşı yönelim biçimleri arasındaki farklılıktan kaynaklanan “dış-güdümlü dindarlık” ve “iç-güdümlü dindarlık” ile olan ilişkisi oluşturmaktadır. Araştırmada, ‘ahlâki olgunluk ve dini yönelim biçimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır’ ana hipotezi bağlamında, dindarlık ile ilgili değişkenler, yani “dış-güdümlü dindarlık” ve “iç-güdümlü dindarlık” bağımsız değişken, ahlâki olgunluk ise, bağımlı değişken olarak ele alınmak suretiyle ahlâki olgunluk ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Yine bu amaç doğrultusunda, din eğitimi alınıp alınmadığını tespit etmeye yönelik değişkenler (DEKK, DECK, DEBG) bağımsız değişken ve ahlâki olgunluk ise, bağımlı değişken alınmak suretiyle din eğitimi almış olmakla ahlâki olgunluk arasındaki ilişki de incelenmiştir.

Öte yandan araştırmada bir alt problem olarak, bir taraftan cinsiyet farklılıkları, yaş, sosyo-ekonomik düzey, mezun olunan lise türü ve medeni durum bağımsız değişkenler olarak alınarak ahlâki olgunluk puanı ile ilişkileri incelenirken; diğer taraftan demografik değişkenler ile ahlâki olgunluk arasındaki ilişki, dindarlık biçimine göre incelenmeye tabi tutulmuştur. Bu amaçla aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır.

- i) Ahlâki olgunluk ile dindarlık arasında nasıl bir ilişki vardır?
- ii) Ahlâki olgunluk ile çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursuna gitme arasında nasıl bir ilişki vardır?
- iii) Ahlâki olgunluk ile yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitme arasında nasıl bir ilişki vardır?
- iv) Ahlâki olgunluk ile kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması arasında nasıl bir ilişki vardır?
- v) Ahlâki olgunluk ile demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, mezun olunan lise türü ve medeni durum) arasında nasıl bir ilişki vardır?
- vi) İç-güdümlü dindarlarda ahlâki olgunluk ile demografik değişkenler arasında nasıl bir ilişki vardır?

2. Araştırmanın Hipotezleri

Her araştırma bir amaca dayanarak yapılır ve çeşitli hipotezle üzerine kurulur. En yaygın anlamıyla hipotez, “yapılan bütün gözlem ve deney sonuçları tarafından yeterince doğrulanmamış, geçerliliğinin kontrolü için, teste tabi tutulabilen, fakat henüz test edilmemiş muhtemel çözümlenmeleri içeren önermeler”²⁰ veya kısaca “iki veya daha fazla değişken arasındaki potansiyel ilişkinin test edilebilir ifadesi”²¹ dir. Hipotezler genel gözlemlere ve araştırma sonuçlarına dayanır ve denemek üzere geliştirilir. Buna göre, bu araştırmanın ana hipotezi ve alt hipotezleri şunlardır:

Temel/Ana Hipotez:

Dindarlığın, ahlâki olgunluk üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Dindarlık seviyesi yükseldikçe veya içselleşme düzeyi arttıkça buna bağlı olarak ahlâki olgunluk da artmaktadır. Dolayısıyla iç-güdümlü dindarlar, ahlâki olgunluk bakımından daha üst seviyededirler.

Alt Hipotezler:

- i) Ahlâki olgunluk düzeyi ile yaş arasında anlamlı bir ilişki vardır. Yaşları büyük olan katılımcıların ahlâki olgunluk düzeyleri, yaşları küçük olanların ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksektir.

²⁰ Zeki Aslantürk, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*, İstanbul, 1995, s.29

²¹ İsmail Alev Arık, *Psikolojide Bilimsel Yöntem*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 1992, s. 91.

- ii)** Cinsiyet ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör değildir. Cinsiyete göre katılımcıların ahlâki olgunluk düzeyleri arasında fark yoktur.
- iii)** Ahlâki olgunluk düzeyi, sosyo-ekonomik düzeye bağlı olarak değişmektedir. Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olanların ahlâki olgunluk düzeyleri, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olanların ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksektir.
- iv)** Medeni durum ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör değildir. Medeni duruma göre katılımcıların ahlâki olgunluk düzeyleri arasında fark yoktur.
- v)** Ahlâki olgunluk düzeyi, mezun olunan liseye bağlı olarak değişmektedir. İmam Hatip Lisesi'nden mezun olanların ahlâki olgunluk düzeyleri, diğer liselerden mezun olanların ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksektir.
- vi)** Ahlâki olgunluk düzeyi ile dini eğitim almış olma (kişinin çocukluğunda veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim alması, yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesi) arasında anlamlı bir ilişki vardır. Dini eğitim alanların ahlâki olgunluk düzeyleri, dini eğitim almayanların ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksektir.
- vii)** Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda yaşa bağlı olarak değişmektedir.
- viii)** Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda cinsiyete bağlı olarak değişmektedir.
- ix)** Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda sosyo-ekonomik düzeye bağlı olarak değişmektedir.
- x)** Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda medeni duruma bağlı olarak değişmektedir.
- xi)** Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda mezun olunan liseye bağlı olarak değişmektedir.

3. Araştırmanın Modelleri ve Ana Şematik Kurgusu

Araştırmanın modeli fonksiyonel olarak aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$ahl_t = f(dnd_t, yas_t, cns_t, md_t, \dots)$$

Araştırmanın modeli istatistiksel olarak şu şekilde ifade edilmektedir:

$$ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + f(dnd_t, yas_t, cns_t, md_t, \dots) + u_t$$

i) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + u_t$

İç-güdümlü dindarlık ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktördür.

ii) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 yas_t + u_t$

Ahlâki olgunluk düzeyi yaşa bağlı olarak değişmektedir.

iii) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 cns_t + u_t$

Cinsiyet ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör değildir.

iv) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 md_t + u_t$

Medeni durum ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör değildir.

v) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 llzs_t + u_t$

Ahlâki olgunluk düzeyi, mezun olunan liseye bağlı olarak değişmektedir.

vi) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 skod_t + u_t$

Ahlâki olgunluk düzeyi, sosyo-ekonomik düzeye bağlı olarak değişmektedir.

vii) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 dekk_t + \beta_3 debg_t + u_t$

Ahlâki olgunluk düzeyi, kişinin çocukluğunda veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesine ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına bağlı olarak değişmektedir.

viii) $ahl_t = \beta_0 + \beta_1 dnd_t + \beta_2 dekk_t + \beta_3 debg_t + u_t$

Ahlâki olgunluk düzeyi, kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına ve yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesine bağlı olarak değişmektedir.

ix) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * yas_i) + u_i$

Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda yaşa bağlı olarak değişmektedir.

x) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * yas_i) + \beta_2dekk_i + \beta_3debg_i + u_i$

Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindar olup yaşı daha olgun olanlarda, kişinin çocukluğunda veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesine ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına bağlı olarak değişmektedir.

xi) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * yas_i) + \beta_2deck_i + \beta_3debg_i + u_i$

Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindar olup, yaşı daha olgun olanlarda, kişinin yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesine ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına bağlı olarak değişmektedir.

xii) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * skod_i) + u_i$

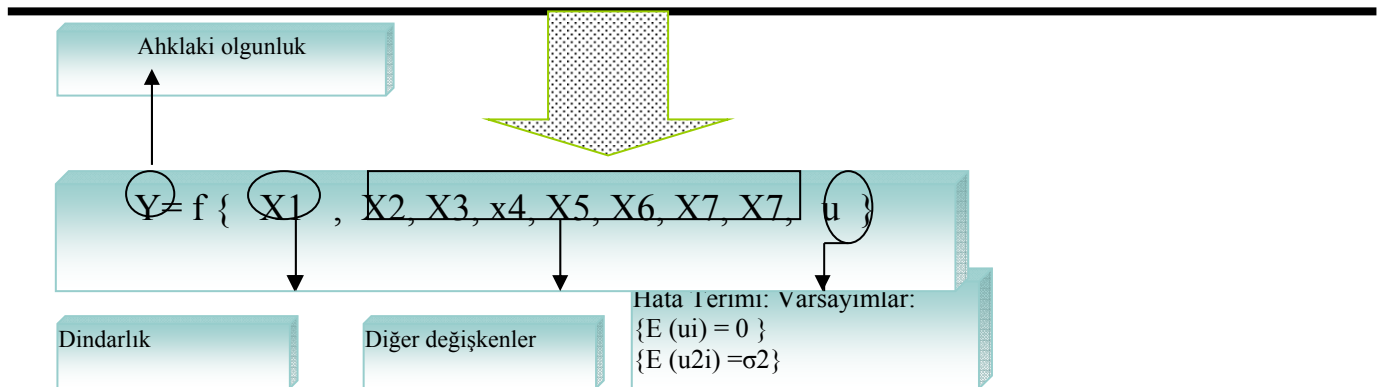
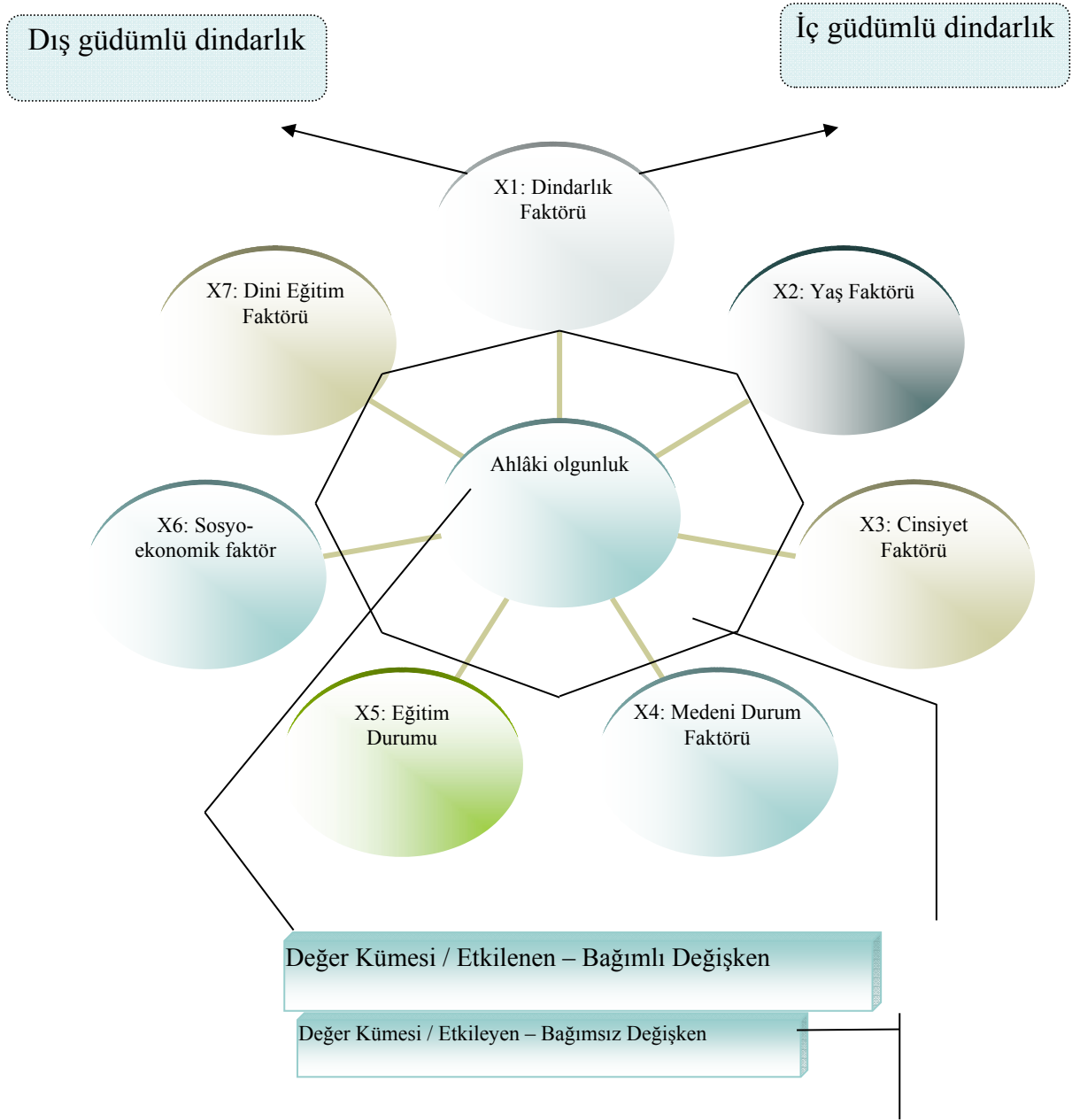
Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindarlarda sosyo-ekonomik düzeye bağlı olarak değişmektedir.

xiii) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * skod_i) + \beta_2dekk_i + \beta_3debg_i + u_i$

Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindar olup, ekonomik düzeyi daha yüksek olanlarda, kişinin çocukluğunda veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesine ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına bağlı olarak değişmektedir.

xiv) $ahl_i = \beta_0 + \beta_1(dnd_i * skod_i) + \beta_2deck_i + \beta_3bg + u_i$

Ahlâki olgunluk düzeyi, iç-güdümlü dindar olup, ekonomik düzeyi daha yüksek olanlarda, kişinin yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesine ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince dini eğitim almasına bağlı olarak değişmektedir.

Şekil 1: Araştırmanın Şematik Kurgusu

Temel Varsayım: Bireylerin dine karşı yönelim biçimlerini ifade eden iç-güdümlü ve dış-güdümlü dindarlık modelleri ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişki ve farklılık vardır; dolayısıyla iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk düzeyleri, dış-güdümlü dindarlardan daha yüksektir.

4. Araştırmanın Sayıtlıları

Bu araştırmada, kullanılan veri toplama araçlarının ölçülmek istenilen özellikleri doğru olarak ölçtüğü; katılımcıların anket formlarına samimi ve doğru bir şekilde cevap verdikleri; örneklem gurubunun evreni temsil ettiği ve kullanılan kaynakların güvenilir kaynaklar olduğu varsayılmaktadır.

5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma, isminin de işaret etmiş olduğu birtakım sınırlılıklara sahip olup, gerek ahlâki değerlerin kaynağına ilişkin tartışmalar ve gerekse dindarlığı etkileyen faktörler çalışma kapsamının dışında yer almaktadır. Ayrıca araştırma belli bir zaman diliminde yapılmış olup, gerçekleştirildiği 2014 yılı ile sınırlıdır.

Bunun yanı sıra araştırma, Bursa iliyle, bu şehirdeki çeşitli okullarda görev yapmakta olan 25-59 yaş arasındaki öğretmenler ve de araştırmada kullanılan metot ve tekniklerle sınırlıdır.

6. Temel Kavramlar

Bu araştırmada kullanılan temel kavramlar aşağıda belirtildiği gibi tanımlanmıştır:

Ahlâk: İnsanın gerek insanla gerekse diğer varlıklarla gerçekleştirmiş olduğu ilişkileri düzenleyip anlamlandıran yazısız norm, ilke ve değerler bütünüdür.²²

Ahlâki Olgunluk: Ahlâki duygu, düşünce, yargı, tutum ve davranış bakımından yetkin ve zirvede olma durumu ve bu duruma en zengin, gerekli ve dolgun anlamını veren ahlâki niteliklerin toplamıdır.²³

Dindarlık: Bireyin dini yaşama biçimi ya da dini yaşamadaki samimiyeti bağlamında, dış-güdümlü dindarlık, bireyin dini kendi çıkarları için bir araç olarak

²² Ahmet Cevizci, **Etîğe Giriş**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 3 .

²³ T. E., Lickona, **Educating for Character: How Our Schools can Teach Respect and Responsibility**, Bantam Books, New York, 1991, s.51

kullanmasını; iç-güdümlü dindarlık ise, bireyin yaşamsal amacını dinde bularak dinî ilke ve pratikleri içselleştirmesini ifade eder.²⁴

Din Eğitimi: Bu araştırmada din eğitimi kavramı ile, kişinin yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gitmesi, çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi ve bağlı bulunduğu dini gurup içerisinde din eğitimi almış olması kastedilmektedir.

---

²⁴ W. G., Allport, **Birey ve Dini** (Çev. B. Sambur), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

I. PSIKOLOJİ VE AHLÂK

En genel anlamıyla ahlâkı, insanın gerek insanla gerekse diğer varlıklarla gerçekleştirmiş olduğu ilişkileri düzenleyip anlamlandıran yazısız norm, ilke ve değerler bütünü olarak tanımlayabiliriz.²⁵ Bu ilişkileri, temellerini ve anlamlarını ele alıp inceleyen dini, felsefi veya sosyal psikolojik bakış açılı disiplinlerin varlığı da bir gerçektir. Her ne kadar ahlâkı, müstakil bir disiplin olarak ele alıp inceleme noktasında ortak bir kanaat söz konusu olmasa da tanımımızın da imlediği üzere beşeri davranışları kendisine konu alması bakımından ahlâkın tüm diğer disiplinlerle ilişki içerisinde olması kaçınılmazdır. Buna göre, bir problem sahası olarak ahlâkta, ampirik araştırmanın dışında kalan her türlü normatif düşünce ve ahlâki düşünce ile ilgili lojik, semantik ve epistemolojik problemler felsefenin inceleme konusunu oluştururken, belirli bir kültürel çevrede mevcut olan değer yargıları ve insanların bu değer yargıları ışığında geliştirdikleri davranış biçimleri vb. ampirik ve deskriptiv ahlâk araştırmaları ise sosyal bilimlerin konusunu oluşturmaktadır.²⁶

Söz konusu sosyal bilimlerden biri olan psikolojinin ahlâkı daha ziyade kişideki ahlâki düşünce ve davranışın gelişmesi açısından ele aldığı görülmektedir. Bireyin çevresi ile gelişmekte olan ruhsal yapısının etkileşimi sonucu gerçekleşen ahlâk gelişimi, bireydeki ahlâki bilincin merkezini oluşturan vicdanın gelişmesini; bir normlar sistemi olarak fonksiyonel duruma gelmesini ve nihayetinde davranışı kontrol eden içsel ölçütlerin kazanılmasını ifade eder. Bu süreç ahlâk alanına ilişkin davranış, duygu ve düşüncelerdeki birtakım değişimleri de beraberinde getirmektedir.²⁷ Buna göre, her ne kadar ahlâk duygusal, sosyal ve zihinsel olmak üzere çok yönlü ve karmaşık bir süreç olarak gelişip yapılsa da, ahlâk gelişimini açıklamaya çalışan teorilerin (psikanalitik teori, sosyal

---

²⁵ Cevizci, a.g.e., s. 3; E. O. Iheoma, "The Role of Religion in Moral Education", **Journal of Moral Education**, Volume:15, Number: 2, Mayıs, 1986, s. 142.

²⁶ Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, s. 18.

²⁷ Hökelekli, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi", **Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 185, 186.

öğrenme teorisi ve bilişsel-gelişim teorisi) her birinin farklı bir boyutu temel aldıkları görülür.²⁸

A. Psikanalitik Teori

Psikanalitik teorinin kurucusu Freud, kişilik gelişimini id, ego ve süperego diye nitelendirdiği üç alt sisteme ayırmış, ahlâk gelişimini de bu üç kişilik alt sisteminin arasındaki denge kavramı içerisinde incelemiştir.²⁹

Kişiliğin temel sistemi olan “İd”, insanın doğuştan itibaren sahip olduğu tüm güdülerin toplamı olup, temel olarak, cinsellik ve saldırganlık güdülerinden oluşur. İd, haz ilkesine göre işler ve sürekli olarak isteklerine doyum arar. İd, kişiliğin sürekli isteyen yanısıdır ve bu istekler cinsellik ile saldırganlık dürtülerinden kaynaklanır. Kişinin iç yaşantılarını, gizli dünyasını ifade eder. İd, dış gerçeklerden habersizdir. İd, tamamen bilinç dışıdır ve bu nedenle de id için kuralsızlık esastır.³⁰

“Ego”, kişinin çevresiyle etkileşimi sonucu ortaya çıkan, kişiliğin gerçekçi ve bilinçli ögesidir. Bilinç düzeyindeki algılardan, anılardan, düşünce ve duygulardan oluşan ego, ruhsal yapının düzenleyicisi, denge ve uyum sağlayıcı ögedir. Akıl yürütme, problem çözme ve karar verme gibi üst düzeydeki zihinsel işlevleri ile ego id’in gerçek dışı istekleri ve süperego’nun bunların karşılanmasına yönelik yasaklayıcı tutumları arasında bir arabulucu rolü üstlenerek, id’in gereksinimlerini karşılamaya çalışır. Ego’nun herhangi bir ahlâksal tutumu yoktur. Dolayısıyla “iyi” veya “kötü” kavramlarıyla hiç ilgilenmeyen ego, hâlihazırdaki duruma en uygun şekilde davranmaya çalışır.³¹

Süperego, çocuğa anne-babası tarafından aktarılan ve ödül-ceza uygulamalarıyla pekiştirilen, geleneksel ve toplumsal değerlerin içsel temsilcisidir. Kişiliğin, ahlâki yönü olan süperego, toplum ya da temsilcileri tarafından onaylanmış ölçütlere göre davranmak ister ve toplumsal yasakları içerir. Davranışların, ahlâk kurallarına uygun olup olmadığına karar verir.³² Süperego “vicdan” ve “ideal benliği” içerir ve çocukluk devresinde, çocuğun, büyükleri ile olan etkileşimi sonucu gelişir. Çocuk, ödüllendirilmek ve cezadan kaçınmak için, anne babasının onaylamadığı düşünce ve davranışları, içselleştirme mekanizması ve

²⁸ Diane Sunar, “ The Psychology of Morality”, <http://www.ac.wvu.edu> 02.04.2003.

²⁹ Sigmund Freud, **Psikanalize Yeni Giriş Dersleri**, Çev: Budak, S. Öteki Yay., Ankara,1994, s. 92-93.

³⁰ Freud, **Psikanaliz Üzerine**, çev. A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul-1991, s. 93-99; Orhan Öztürk, **Ruh Sağlığı ve Bozuklukları**, Evrim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 34.

³¹ Freud, **Psikanaliz Nedir ve Beş Konferans**, çev. Kâmuran Şipal, Bozak Yayınları, İstanbul, 1975, s. 236.

³² Engin Geçtan, **Psikanaliz ve Sonrası**, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 44-47.

öğrenme süreçleri aracılığıyla süper egonun alt sistemlerinden biri olan vicdanına yerleştirir ve böylece, başkalarının olmadığı durumlarda da, kendi kendini denetleyerek toplumun ahlâk kurallarına uymaya başlar.³³

Freud, ahlâk gelişimini kişilik gelişimine paralel olarak duygusal-güdüsel bir süreç şeklinde ele almıştır. Kişilik gelişimi ve ona paralel olarak ahlâk gelişimi ise, sırasıyla oral, anal, fallik, latent ve genital dönemlerden geçerek gerçekleşir. Süperego'nun gelişimi ise, üç ile beş yaşları arasındaki fallik döneme rastlamaktadır. Bu dönemde erkek çocukları Oedipus karmaşası, kız çocukları da Electra karmaşası yaşar ve karşı cinsten olan ebeveyne yönelik cinsel bir yakınlık beslemelerinden dolayı suçluluk duyarlar. Bu suçluluk duygusu, Freud'a göre, vicdan gelişiminin temelini oluşturur. Çocuk, bu suçluluk duygusundan kurtulmak için, anne ya da babanın davranışlarını taklit etmeye başlar. Bu dönemin sonuna doğru erkek çocukların babalarıyla, kız çocukların da anneleriyle özdeşim kurmaları neticesinde karmaşalar çözülür ve süperego gelişir. Böylece çocuklar, toplum tarafından belirlenen cinsel rolleri ve kuralları öğrenirler.³⁴

Freud'a göre insan davranışları, id, ego ve süperego'nun karşılıklı etkileşiminin sonucunda ortaya çıkar ve kişiliğin ruh sağlığı, uyumu ve dengesi, bu üç ögenin ilişkilerinin sağlıklı ve dengeli olmasına bağlıdır. Freud, bu kuramın ışığında kişilik ve ahlâk gelişiminin ana hatlarının ilk beş yılda tamamlandığını ve altı yaşından sonra kuramsal bakımdan önemli başka bir gelişimin olmadığını ileri sürmüştür.³⁵

Görüldüğü gibi, ahlâki duygular üzerine yoğunlaşan psikanalitik teoride genellikle bilişsel ve davranışsal boyutlar ihmal edilmektedir. Çocuk dürtüler demeti olarak görülmekte ve ahlâki standartlar, anti sosyal dürtülerin bilinçten uzaklaştırılmasının zorunluluğuna dayandırılmaktadır. Söz konusu dürtülerin suçluluk duygusu aracılığıyla bastırılması ise, çocuğa ana-babası ve toplum tarafından aktarılan, ödül ve ceza uygulamaları ile pekiştirilen ahlâki değerlerin içselleştirilmesi ile mümkün olmaktadır.³⁶

Değer yargılarımızın ve ahlâki normlarımızın, ahlâk dışı –çoğu kere bilinçaltı- arzuların ve korkuların aklileştirilmiş ifadeleri olduğunun, bu yüzden de objektif bir geçerlikleri bulunmadığının iddia edildiği psikanalizde, insana bir bütün olarak

³³ Freud, **Psikanaliz Nedir ve Beş Konferans**, s. 237-238; Orhan Öztürk, **Psikanaliz ve Psikoterapi**, Bilimsel Tıp Yayınevi, Ankara, 1998, s. 118.

³⁴ Freud, **Psikanalize Yeni Giriş Dersleri**, s. 92-93.

³⁵ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yay., İstanbul, 1988, s. 249.

³⁶ Bkz. Sunar, **a.g.m.**

bakılmadıkça insan kişiliğinin anlaşılamayacağı gerçeği kavranamamıştır. İnsanı bir bütün halinde anlamak, varoluşun anlamına bir cevap aramayı ve insanın yaşarken uymak zorunda olduğu normların neler olduğunu bilmeyi gerektirir. Bu ise, ruhi alandan, tabii olduğu ileri sürülen alanı ayırarak, dikkatleri tabii denen alan üzerinde toplamakla gerçekleştirilemez.³⁷

Nitekim, Psikanalitik kuramın fazla katı ve dar olduğunu, genişletilmesi gerektiğini savunan Peck ve Havighurst gibi bazı araştırmacılar, ahlâk gelişiminin altıncı yaştan sonra da devam ettiğini ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte, Freud'u izleyen ve Neo-Freudcu olarak nitelendirilen Erikson ve Sullivan gibi bazı kuramcılar, Freud'un dar biyolojik gelişim çerçevesinin dışına çıkarak sosyal etkenlere de önem vermişlerdir. Örneğin Erikson, kişilik ve ahlâk gelişimini yetişkinliğe uzanan sekiz evrede incelemiştir. Günümüzde ise psikanalitik görüş, süperegö'dan çok, ego'nun gücü üzerinde durmakta ve süperegö'nun ahlâkı kontrol ettiği görüşü, araştırmacılar tarafından fazla ilgi görmemektedir.³⁸

B. Davranışçı ve Sosyal Öğrenme Teorisi:

Ahlâk davranışını, öğrenilen davranışlar bütünü içinde ele alan davranışçı ve sosyal öğrenme kuramcıları, ahlâk davranışının, şartlanma, ceza, ödül, pekiştirme, model ve taklitle öğrenme süreçleri ile kazanıldığını ileri sürerler.³⁹ Ortodoks/Klasik davranışçı öğrenme kuramında, sadece gözlenen, somut, bilimsel yöntemlerle ölçülebilen, objektif olarak değerlendirilebilen davranışlar dikkate alınmakta; gözlenemeyen, somut olarak ölçülemeyen ve bilimsel yöntemlerle objektif olarak değerlendirilemeyen his, güdü, duygu, düşünce gibi içsel yaşantılar ve bilişsel özellikler ise toptan reddedilmektedir.⁴⁰

Psikanalitik yaklaşım gibi, davranışçı yaklaşım da insan fonksiyonu hakkında deterministik bir görüş öne sürmektedir. Davranışçı öğrenme kuramına göre, ahlâki davranışlar, çevrenin etkisiyle ve şartlanma sonucu öğrenilmiş davranışlardır. Ahlâk gelişiminde çevrenin rolü ve etkisi önemlidir. Davranışçı öğrenme kuramcılarında Pavlov ve Skinner'e göre ahlâk, içinde ödül ve cezanın çoğunlukla etkili olduğu klasik ve operant şartlanma sonucu öğrenilir. Hangi davranışların iyi, hangilerinin kötü olduğu ödül ve ceza

³⁷ Fromm, **a.g.e.**, s. 14, 15.

³⁸ Kağıtçıbaşı, **a.g.e.**, s. 249–250.

³⁹ Meral Çileli, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, Verso Yay., Ankara, 1986, s. 19.

⁴⁰ B. F., Skinner, "A Case History in Scientific Method", **Psychological Research: The inside Story**, Ed: Siegel, M, H. New Yorks, 1976, s. 24–29.

yoluyla pekiştirilerek kazanılır. Ödül ile pekiştirilen davranış iyi, cezalandırılan davranış ise kötü olarak değerlendirilir.⁴¹

Sosyal öğrenme kuramcıları, bilişsel süreçlerin önemini vurgulamalarıyla katı davranışçılardan ayrılırlar. Durumlar, düşüncede simgesel olarak temsil edilebildiğine göre, davranışların olası sonuçlarının önceden görülmesi ve davranışların buna göre değiştirilebilmesi mümkündür. Davranışlar, büyük oranda olası sonuçlara göre belirlenir. Bireyin düşüncelerinde simgesel olarak temsil edilen olası sonuçlar, davranışı gerçek sonuçlar kadar güdüleyebilir.⁴²

Sosyal öğrenme kuramcıları, ahlâk gelişimini, ani hiçbir değişim olmadan derece derece ve sürekli biçimde ilerleyen birikimli bir toplumsallaşma olarak görürler. Bu kuramcılara göre, ahlâki davranışlar, öteki toplumsal davranışlar gibi pekiştirme, ceza ve gözleme dayalı öğrenme yolu ile öğrenilmiş davranışlardır. Çocuk, iyi ve kötü davranışları çevresindekileri gözleyerek, onları taklit ederek öğrenmektedir. Ahlâk gelişiminde, çocuğun sosyal çevresini oluşturan ebeveyni, arkadaş grubu ve öğretmenleri, model olmaları ve ödül ve ceza mekanizmalarını işletmeleri bakımından önemli bir yere sahiptir.⁴³ Özellikle bu kişiler çocuğun özdeşim kurduğu kimseler ise bu etki derecesi daha da artmaktadır. Böylece çocuk, ahlâk gelişimini belirleyen kültürel normları, doğru veya yanlış değerler olarak içselleştirir. İçselleştirilen bu normların, bireyin kendini kontrol etmesi için temel bir ilke haline gelmesi sonucunda ise, ahlâki gelişim gerçekleşir.⁴⁴

Kısacası, çevresel olaylar tarafından şekillenen davranışlar üzerinde yoğunlaşılın, düşünce ve duygu boyutunun göz ardı edildiği, çevresel baskıların, pekiştirme ve cezaların vicdan gelişimini yönlendiren unsurlar olarak görüldüğü söz konusu teoride, ahlâki davranış hâkim olan sosyal normlara uyum davranışdır. Örnek alma süreci içindeki çocuklar, başta anne ve babaları olmak üzere model aldıkları kişilerin birçok kişilik özelliğini taklit ederken, ahlâki ve kültürel değer ve standartlarını da benimsemektedirler.⁴⁵

---

⁴¹ Skinner, "The Design of Cultures", **Behavior and Social Issues**, Vol.:11. No:1-2001, s. 6-11.

⁴² Bandura, A., "Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective", **Annual Review of Psychology**, Vol:52, 2001, s.2-4

⁴³ Sunar, a.g.m.; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, Çev: Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, s. 398.

⁴⁴ A. Bandura, **Self-Efficacy: The Exercise of Control**, W. H. Freeman and Company, New York, 2000, s. 238-239

⁴⁵ Erol, Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, Ötüken Neşriyat A.Ş., 2. Basım, İstanbul, 1998, s. 48.

Ancak ahlâk, söz konusu teoride iddia edildiği üzere, insanın dış dünyadan olduğu gibi alıp kabul ettiği bir sistem değildir. Zira ahlâkı bize verilen bir kalıp halinde benimsemiş olsaydık, toplumun ahlâk standartlarında zamanla hiçbir değişme olmayacağı gibi, insanlar arasında ahlâki şahsiyet bakımından hiçbir fark da olmazdı.⁴⁶ Bu nedenle insanın, kültürün, üstüne metnini yazabileceği boş bir kağıt parçası olmadığı, kendisini uyarlarken dış koşullara özgül ve anlaşılabilir biçimlerde tepki gösterdiği göz ardı edilmemelidir.⁴⁷

C. Bilişsel-Gelişim Teorisi:

Bilişsel gelişim teorisinde ise, ahlâki gelişim, zihinsel süreçler temelinde açıklanmakla birlikte söz konusu gelişimin duygu ve davranış boyutunun ihmal edildiği görülür. Gelişimci psikologlar, çevre ile olan münasebetler sonunda elde edilen tecrübenin şekillenmesinde olgunlaşmanın önemli olduğunu düşünürler. Onlar için önemli olan, insanın çevreden aldığı izlenimleri belli bir şekilde organize etme kabiliyetidir. Nitekim insan bir taraftan, çevreyi kendi zihin ve davranış şemasına sokarken, diğer taraftan da, kendi zihnini çevreye aksettirmek suretiyle çevreye bir anlam vermektedir. Yani çocuk, kendi dışındaki bir ahlâkı basitçe içselleştirmemekte, kendi ahlâki düşüncesini karşılıklı ve eşitlik kavramlarını kurgulamak suretiyle oluşturmaktadır.⁴⁸ Dolayısıyla ahlâki bilinç ve ahlâki davranış olarak ahlâk kavramı, toplumsal ahlâkın birey tarafından yeniden oluşturulması olarak anlaşılmalıdır. Ahlâki bilinç ve ahlâki davranış, birey ve toplum karşılıklı etkileşim süreci içindeyken geliştiğinden, ahlâki eylemi tanımlayabilmek ve anlayabilmek için ahlâki düşünce ve bilinç süreçleri tanımlanmalıdır.⁴⁹ Nitekim, gerek Piaget'nin ve gerekse Kohlberg'in çalışmalarının hareket noktasını, bilinç süreçlerinin incelenmesi ve tanımlanmasının oluşturduğu görülmektedir.

---

⁴⁶ Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, s. 48.

⁴⁷ Erich Fromm, **Kendini Savunan İnsan**, Çev. Necla Arat, Say Dağıtım Ltd. Şti., 5. Basım, İstanbul, 1996, s. 32.

⁴⁸ Sunar, a.g.m.; Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, s. 25; Doğan Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 1996, s. 29.

⁴⁹ Çiftçi, a.g.m., s. 13, 14.

1. Piaget'nin Ahlâki Gelişim Teorisi

Piaget, ahlâki duygu ve düşüncenin çeşitli yaş devreleriyle birlikte ilerlediğini ve ahlâki gelişiminin çocuktaki genel düşünce gelişmesiyle paralel gittiğini ileri süren bir teori ortaya atmıştır. Bu nedenle onun teorisine, 'kognitif gelişme teorisi' de denmektedir. İşte ahlâki gelişme de bu genel zihnî gelişimin bir tarafını teşkil etmektedir.⁵⁰

Piaget, zihnî gelişiminin evreler halinde ilerlediğini, her evrenin eskisi ile yenisinin bir terkibi olduğunu söylemektedir. Yine her evre, bir taraftan biyolojik olgunlaşmaya, bir taraftan da hayat tecrübesine dayanmakla birlikte gelişme evreleri her şahıs ve kültür için aynıdır. Her çocuk süre bakımından bazı farklar göstermekle birlikte aynı sıra ile aynı evrelerden geçmektedir.⁵¹

Piaget'ye göre, çocukta ahlâki düşünce gelişimi iki safha halindedir. Ahlâki gelişimin ilk evresine heteronomi ahlâki ismini veren Piaget, herhangi bir ahlâki düşünceye sahip bulunmayan çocukta, bu konulardaki ilk düşüncenin, etraftaki büyüklerin direkt etkisiyle şekillenen otoriteci ahlâkın özelliklerini gösterdiğini ifade eder. Bu evrede çocuk, kognitif gelişimin taşıdığı egosantrizm ve realizm özellikleri sebebiyle ahlâki realizm içindedir. Buna göre, çocuk egosantrik olduğu için ahlâki konularda insanların farklı düşüncelere sahip olabileceklerini ve bunun olağan bir şey olduğunu bilmez. Bu nedenle ona göre, ahlâki hüküm tektir ve herkes onu kabul etmektedir. Yine çocuk bu dönemde realist olduğundan, sosyal hayatın kurallarını veya psikolojik mahiyetteki inançları fiziki kurallardan ayıramamaktadır. Ahlâk kurallarının tabiatın bir parçası olduğunu ve değiştirilemeyeceğini düşünür. Ahlâki düşünce gelişiminde şahsi tecrübenin rolü ise, çocuğun çeşitli davranışları karşısında yakın çevredekilerin takındığı tavırla ilgilidir. Çocukla ebeveyn ya da diğer büyükler arasında tek taraflı bir münasebet olduğundan, çocuk iyi ile kötüyü sadece sonunda ebeveynin verdiği ceza veya mükafata göre değerlendirmektedir. Çocuk için adalet, otoritenin verdiği şeyden ibarettir.⁵²

Çocuk, büyüklerin direktiflerini mutlak ve değişmez gerçek sayan düşünceden sonra otonom ahlâki düşünce tipine geçecektir. Bu evrede, zihin gelişimine ve hayat tecrübesine paralel olarak ahlâk, değişmez prensipler olarak değil, karşılıklı anlaşmaya bağlı olan, hal

⁵⁰ Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, s. 44

⁵¹ Richard H. Hersh, **Promoting Moral Growth From Piaget to Kohlberg**, Longman Inc., Newyork, 1979, s. 42.

⁵² J. Piaget, **Çocuğun Gözüyle Dünya**, Çev. Yerguz, İ., Dost Kitabevi, Ankara.2005, s.194, 195

ve şartlara göre değişebilen bir normatif sistem halinde görülür. Bu aşamada kurallar, Tanrı'nın veya büyüklerin ezelde ortaya koymuş oldukları değişmez bir düzeni değil, insanlar arasında belli hedefe erişmek için yapılan karşılıklı anlaşmaları ifade etmekte olup adalet eşitlik ve niyete göre değerlendirilmektedir.⁵³

2. Kohlberg'in Ahlâki Yargı Gelişimi Teorisi

Piaget'nin öğrencisi Amerikalı eğitimci ve psikolog olan Lawrence Kohlberg (1927-1987), hocasından etkilenecek onun gelişimsel yaklaşımını, ahlâki akıl yürütmedeki değişmelerin analizine uygulamış, ahlâki gelişmeyi, ahlâki ikilemler konusundaki akıl yürütmeleri incelemiş ve bu doğrultuda olmak üzere 'Zihinsel Ahlâki Gelişim Kuramını' ortaya koymuştur.⁵⁴

Kohlberg, normların, geleneklerin, değerlerin ve tutumların kültürden kültüre değiştii ve belli bir yaşam biçiminin tercih edilmesi için ortak bir temelin olamayacağı fikrinin savunulduğu bir dönemde, rölativistlere ve sosyal öğrenme teorilerine karşı iyilik, doğruluk, adalet gibi ahlâki niteliklerin objektif ve bilinebilir olduğunu, bunların akıl ile kavranabileceğini ve ahlâki değerlendirmelerin duygusalcılıkta olduğu gibi sübjektif düşünceler olmayıp, doğru veya yanlış olabileceğini ileri sürmüştür.⁵⁵ Kohlberg'in akla atfettiği bu önem, ahlâkın doğasını akıl olarak kabul eden felsefi varsayımlar ve gelişimsel süreçler hakkındaki psikolojik görüşlerin sentezinde temellendirilmiştir. Kant'ı takip eden Kohlberg, ahlâkın, kişinin akıl kapasitesine bağlılığı nedeniyle diğer bilgi dallarından farklılaşan tecrübî bir bilgi alanı olduğuna inanmıştır.⁵⁶

Kohlberg, ahlâkın duyguları, düşünceleri ve davranışları kapsadığını ancak davranışlara spesifik ahlâki kalitesini veren şeyin ahlâki yargılama olduğunu ve bu nedenle

⁵³ Piaget, **a.g.e.** s.196, 197, 198

⁵⁴ Selçuk Budak, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 462; R. M. Thomas, **Moral Development Theories-Secular And Religious, A Comparative Study**, Greenwood Press, London-1997, s. 57, 58.

⁵⁵ Lawrence Kohlberg, "The Child as a Moral Philosopher", **Psychology Today**, Vol.2, N.4, s. 26; "Education, Moral Development and Faith", **Journal of Moral Education**, Vol.4, Pemberton Publishing Company Ltd, 1974, s. 5, 6; "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach To Socialization", **Handbook of Socialization**, Ed. David A. Goslin, Rand McNally And Company, Chicago-1969, s. 376; "Stages of Development as a Basis for Moral Education", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, s. 38, 39; Richard A. Shweder, Haidt Jonathan, "The Future of Moral Psychology, Truth, Intuition, and the Pluralist Way", **Psychological Science**, Cilt: 4, No: 6, Kasım 1993, s. 360; Richard H. Hersh, **Promoting Moral Growth From Piaget to Kohlberg**, Longman Inc., Newyork, 1979, s. 43, 44.

⁵⁶ Arnold Mary Louise, "Stage, Sequence and Sequels: Changing Conceptions of Morality, Post Kohlberg", **Educational Psychology**, Cilt. 12, Sayı. 4, 2000, s. 367.

de, ahlâki eylemi tanımlayabilmek için ahlâki düşünce ve bilinç süreçlerini incelemek gerektiğini ileri sürer.⁵⁷ Buna göre ahlâk, doğru-yanlış, İyi-kötü konularında bilinçli yargılama ve karar vermeyi ve bu karar doğrultusunda davranışta bulunmayı içeren bilişsel bir yapıdır. Yani bilişsel bir yetenek olarak ahlâk, bireyin, kendisinin belirlediği ve aynı zamanda da evrensel ilkelerle örtüşecek düzeydeki ilkelere göre yargıda bulunmasını ve bu doğrultuda davranabilmesini ifade etmektedir.⁵⁸

Kohlberg, ahlâki yargıların, bir kişinin ya da grubun değerlerinin, tutumlarının, dünya görüşünün veya dini yönelimlerinin belirli içeriklerine bağlı olması gerektiği tarzındaki bir varsayımdan sakınmaktadır.⁵⁹ Nitekim Kohlberg'in teorisinde, ahlâki düşünce yapısının, içerikten ayırt edilebileceği iddia edilmekte, ahlâki yargı gelişimi, ahlâki kararlar veya eylemlere ilişkin belirli içerikten bağımsız bir şekilde, bireylerin düşünce yapısının niteliksel olarak tekrar yapılması açısından tanımlanmaktadır.⁶⁰ Söz konusu düşünce yapıları, kültürden bağımsız olarak genel geçerliliğe sahip iken; düşünmenin spesifik içeriği, insanların ahlâk ilkelerini kendi anlayış düzeylerine göre algılayıp yorumlamaları, gelenek ve göreneklerin, sosyal imkânların ve hayat şartlarının toplumdaki topluma değişiklik arz etmesi, insanların aldıkları eğitimin ve hayat tecrübelerinin farklılığı nedeniyle kişiden kişiye ve kültürden kültüre değişmektedir. Yani gerek ahlâki kuralların ve onların izlenmesinin geçerlilik nedenlerine ilişkin giderek artan bir bilinçlenme ile paralellik arz etmekte olan ahlâki yargı gelişimi ve gerekse ahlâki yargının temelleri, temel ve evrensel süreçleri yansıtmaktadır. Toplumsal koşullar söz konusu gelişimi hızlandırabilir, yavaşlatabilir ya da durdurabilir. Ancak gelişim sırasını değiştiremez.⁶¹ Bu nedenle deneysel olarak gözlemlenen geniş kültürel farklılıklar, ya

---

⁵⁷ Kohlberg, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 40, 41; R.M. Thomas, **a.g.m.**, s. 58; Nermin Çiftçi, "Kohlberg'in Bilişsel Ahlâk Gelişimi Teorisi: Ahlâk ve Demokrasi Eğitimi", **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt: 1, Ensar Neşriyat, Ocak, 2003, s. 58.

⁵⁸ Kohlberg, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 53; Ernest Wallwork, "Morality, Religion, and Kohlberg's Theory", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, s. 269; Çiftçi, **a.g.m.**, s. 50.

⁵⁹ James Fowler, "Moral Stages and The Development of Faith", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, s. 138.

⁶⁰ Kohlberg,, "The Child as a Moral Philosopher", s. 25; Antony D. Norman, "Moral Reasoning and Religious Belief: Does Content Influence Structure?", **Journal of Moral Education**, Vol.27, No.1, The Norham Foundayion, 1998, s. 89,90; James Rest, "Developmental Psychology And Value Education", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, s. 121.

⁶¹ Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, 2003, s. 60; Çiftçi, **a.g.m.**, s. 20.

ahlâk ve gelenek arasındaki farklılık temelinde (Turiel, 1983) ya da rol alma fırsatlarının kısıtlanması temelinde (Kohlberg) açıklanmıştır.⁶²

Kohlberg'e göre, insan gelişimi, bir dengesizliği temsil eden heteronom yargılama biçimlerinden, prensipler tarafından yönlendirilen özerk yargılamanın bütünüyle dengeli biçimlerine doğru ilerlemektedir.⁶³ Söz konusu ilerleme ise, organizmanın iç yapılarıyla çevrenin dış yapıları arasında gelişen etkileşim süreçleriyle vuku bulmaktadır. Buna göre, bilişsel yapılar ne organizmada doğuştan var olan şemalara ne de çevrede bulunan uyarıcılara dayanırlar.⁶⁴ Zira gelişim; büyüme, olgunlaşma, hazır bulunuşluk ve öğrenme kavramlarını içine alan bir kavram olup, düzenli, uyumlu ve sürekli ilerlemeyi ifade etmektedir. Bu anlamda bireyi ruh ve beden olarak ayırmak ya da bir yönünün diğer yönlerinden bağımsız olarak geliştiğini ifade etmek mümkün değildir.⁶⁵ Dolayısıyla ahlâki düşünce ve davranış daha ziyade gelişme ile ilgili olmakla birlikte, psikolojik faaliyetler bunlara imkân verecek bir olgunlaşma seviyesi olmaksızın meydana gelemeyeceğinden, burada olgunlaşma faktörlerinin büsbütün dışarıda bırakılması doğru olmayacaktır.⁶⁶

Nitekim Kohlberg de ahlâki yargı gelişimi evrelerini, öncelikle bunların altında yer alan bilişsel yapılar açısından, akabinde de mantıksal ve sosyal düşüncedeki paralellikleri araştırmak amacıyla rol-alma kapasitesi açısından analiz etmiştir.⁶⁷ Ahlâki yargıda bulunma, değerlerimizi ölçüp biçmemize ve onları mantıksal bir hiyerarşi içerisinde düzenlememize izin veren bilişsel bir süreç olduğundan, neyin iyi ve neyin kötü olduğu hakkında bir fikre erişebilmek için belli bir zihin olgunluğuna kavuşmuş bulunmak gerekir. Dolayısıyla bireyin mantıksal evresi ile ahlâki yargı evresi arasında bir paralellik mevcuttur. Ancak, bilişsel olgunluk, ahlâki yargının olgunluğu için gerekli bir koşul olmasına rağmen yeterli bir koşul değildir. Zira hiç kimse mantık evresinden daha olgun bir ahlâki yargı evresinde bulunmazken, pek çok insan paralel ahlâki yargı evresinden daha ileri düzeydeki bir mantıksal evrede bulunabilmektedir. Bu durum, ahlâki yargı

---

⁶² Kohlberg, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 36; Bkz. Sunar, **a.g.m.**

⁶³ Çiftçi, **a.g.m.**, s. 42.

⁶⁴ Thomas, **a.g.m.**, s. 61.

⁶⁵ Muallâ Selçuk, **Çocuk Eğitiminde Dini Motifler**, T.D.V. Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1991, s. 24, 25.

⁶⁶ Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, s. 24, 25.

⁶⁷ W. C. Crain (1985), **Theories of Development**, "Kohlberg's Stages of Moral Development", Prentice-Hall. ss. 118-136, [http:// faculty. Plts. Edu/ gpence/ html/kohlberg. Htm](http://faculty.Plts.Edu/gpence/html/kohlberg.Htm).25.12.2003

olgunluğunun bilişsel olgunluğun ötesinde gelişim özelliklerini de gerektirdiğini göstermektedir.⁶⁸

Buna göre, bir ahlâki yargı evresi hem bilişsel hem de sosyal boyutlara sahiptir. Fiziksel dünyaya ilişkin yeni bir anlayış, çocuğun somut işlemsel düşünce gelişimi ile kazanılırken, sosyal dünyaya ilişkin yeni bir anlayış ise, rol-alma gelişimi ve ahlâki yargı kapasiteleri ile kazanılmaktadır. Bu iki gelişim birbirleriyle ilişkili olup, bilişsel evrelerin gelişimi, kendilerine paralel sosyo-moral evrelerin gelişimi için gerekli bir koşul olmakla birlikte yeterli bir koşul değildir. Çünkü çocukların fiziksel dünyaya ilişkin anlayışlarındaki gelişme, sosyal dünyalarındaki ilişkileri nasıl oluşturacaklarına ilişkin anlayışlarındaki gelişmeden daha hızlıdır. Bu nedenle, fiziksel bir perspektif kazanabilen bir çok kimse, sosyo-moral gelişime yönelik söz konusu perspektife paralel bir adım atmak için hazır olmayabilir. ⁶⁹ Bu durumda yukarıda sözünü ettiğimiz mantık evresi ile ahlâki yargı evresi arasındaki tutarsızlıkla karşı karşıya kalırız. Çünkü, mantıksal gelişim evrelerinden hemen sonra elde edilen rol-alma evrelerinin gelişimi, kendilerine paralel ahlâki yargı evrelerinin gelişimini öncelemektedir.⁷⁰ Kohlberg'e göre, ahlâki yargı, kişinin kendi haklarına karşı başkalarının haklarını tartması olduğundan, rol-alma yeteneği, yani bir başkasına kendisi gibi tepki göstermek ve kendi davranışına da bir başkası gibi tepki verebilmek, ahlâki yargının gelişiminde dönüm noktası niteliğindedir.⁷¹ Buna göre, ahlâki davranışın yargısal yönü karşılıklılık ilkesine dayanmaktadır. Empati temeline dayalı olarak gelişen karşılıklılık, kişinin davranışlarının başkalarını nasıl etkilediğini göz önünde bulunduran basiretli ve adaletli düşünceye dayanan bir davranış özelliğidir.⁷² Bu doğrultuda, bütün bireylerin kendi özel amaçlarının farklılığına rağmen birleşebilecekleri bir asgari müşterek değer arayışında olan Kohlberg, ahlâki yargının en güçlü ve belirgin özelliği olması hasebiyle adaleti, ahlâkın varlığı için vazgeçilmez bir değer olarak

---

⁶⁸ Kohlberg, "Moral Stages and Moralization", **Moral Development and Behavior**, Ed. Thomas Lickona, 1976, s. 32; "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach To Socialization", s. 391; "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 42; Lee, James Michael, "Christian Religious Education and Moral Development", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, s. 327.

⁶⁹ Hersh, **a.g.m.**, s. 50, 51

⁷⁰ Kohlberg, "Moral Stages and Moralization", s. 32.

⁷¹ Çileleli, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, s.45,46; Hersh, **a.g.e.**, s.49; Lee, **a.g.m.** s. 338

⁷² Kohlberg, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 49; Hökelekli, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi", s. 188, 189.

görmekte ve ahlâkı, adalet duygusu ve bilinci olarak tanımlamaktadır.⁷³ Adaleti, başka insanlarla ve sosyal kurumlarla etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkan doğal bir değer olarak gören⁷⁴ Kohlberg'in teorisinde, kişiler arası ilişkilerdeki çatışma durumlarına yönelik farklı düşünme biçimleri, farklı düzey ve evrelerle ifade edilmektedir.

Kohlberg, uyumsuzlukları ve ahlâki ikilemleri çözümlen bir tarzı olarak tanımlanmış her bir bilişsel yapının felsefi yeterliliğini değerlendirmeye ilişkin, evrensellik gibi objektif kriterlerin olduğunu ileri sürmektedir. Bu kriterler ışığında Kohlberg, ahlâki yargı gelişimi evrelerinin ahlâk tanımı açısından bir önceki evreden daha yeterli nitelikler taşıyacak şekilde sıralandıkları sonucuna ulaşmakta ve bir yapının nasıl ve niçin felsefi bakımdan daha iyi bir yapı içerisinde değiştiğini, bireylerin doğal filozoflar oldukları hipotezi ile açıklamaktadır. Buna göre, bireyin mevcut ahlâki yargı seviyesi, ahlâki problemlerin çözümünde kullanılan düşünce formunu büyük ölçüde belirlemekle birlikte birey, sadece başka bir değerlendirmenin, evrenselleştirebilme bakımından kendi değerlendirmesinden daha iyi olduğunu fark etmez, aynı zamanda daha iyi olanı tercihe yönelir ve onun hali hazırdaki bilişsel yapısı ona göre yeniden oluşturulmaya başlar.⁷⁵ Bu bağlamda üst düzeydeki evrelerin gelişimi açısından katılımı ilgili tecrübeler ve gerek kişinin, ahlâki muhakeme yapısında içsel çelişkiler doğuran karar durumları ile karşılaşması nedeniyle gerekse yapı veya içerik açısından farklı değerlendirme tarzlarıyla karşılaşması sonucunda meydana gelen bilişsel çelişki tecrübeleri önemli uyarıcılardır.⁷⁶

Çocuğun hem yaşlılarıyla hem de büyükleriyle ortak faaliyetlere katılması ona çeşitli roller alma imkânı tanıması bakımından önemlidir. Bu süreçte çocuğun dünya görüşünde asıl değişiklik yaratan husus, otorite hakkındaki fikrinin değişmesidir. Çünkü çocuk, bir mevki ve rol sisteminde karşılıklı roller alırken otorite rolünü de almakta ve böylece doğru davranışa ilişkin kendi görüşü ile otoritenin görüşünü karşılaştırma imkânına kavuşmaktadır. İşte sosyo-ekonomik farklılaşmaların ahlâki yargı gelişimi açısından

---

⁷³ Çiftçi, **a.g.t.** s. 20; Şeyla Benhabib, **Modernizm, Evrensellik ve Birey**, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, 1999, s. 207.

⁷⁴ Fowler, **a.g.m.**, s. 130, 131.

⁷⁵ Kohlberg, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", s. 71; Munsey, Brenda, "Cognitive Development Theory of Moral Development: Metaethical Issues", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, s. 167-171.

⁷⁶ Kohlberg, "Moral Stages and Moralization", s. 52; "Educating for a Just Society: A Updated And Revised statement", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, s. 466; "Education, Moral Development and Faith", s. 9.

önemi de özellikle bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira çocuğun sosyo-ekonomik düzeyi, onun hangi gruplara katılabileceğini belirleyen temel faktörlerden birisidir.⁷⁷ Bu nedenle ekonomik bakımdan gelişmiş toplumlardaki bireyler, daha kompleks sosyal ve ahlâki meseleler ile yüz yüze geldiklerinden söz konusu bireylerin daha üst düzeydeki ahlâki yargı evrelerine ulaşmaları daha olasıdır.⁷⁸

Yine değerlerin çatışması, karşılaşılan yeni durumun alışılmış olan düşünce yapısı ile çözülememesi durumunda, kişinin yeni duruma uyum sağlamak için değerlerini yeniden gözden geçirmesi gerekecektir. Bu durumda kişi ya problemi alışılmış düşünce yapısı ile bağdaştırmaya çalışacak ya da mevcut düşünce yapısını yetersiz bulacak ve nihayetinde belli bir gelişim düzeyinde kurmuş olduğu dengeden ayrılarak bir üst düzeyde başka bir denge kuracaktır.⁷⁹

Kohlberg'e göre, bu süreçte ulaşılabilecek en dengeli yargılama biçimi, felsefi etiğin kurallarına göre evrenselleştirilebilir yargıların yapılabildiği bir ahlâki düzeydir. Söz konusu düzeyde prensipler, düşünen özne tarafından bizzat ortaya konacağından, otonom yargılama yapan birey için felsefi gerekçelendirme ya da en azından haklılaştırma mümkün olacaktır. Bunun yanı sıra ahlâki otonomi, ahlâki prensipler önünde içsel yükümlülük duygusuna dayandığından ahlâki davranışa da neden olacaktır.⁸⁰ Kohlberg, ahlâki düşüncenin ahlâki davranış üzerindeki etkisinde kişisel faktörlerin rolünü kabul etmekle birlikte,⁸¹ ahlâki düşüncedeki gelişmenin, kişiyi hem zihinsel hem de eylem bakımından daha ahlâklı bir hale getirdiğini ve dolayısıyla ahlâki davranışın tahmin edilmesinde ahlâki yargı gelişimi evrelerinin önemli olduğunu ileri sürmektedir.⁸² Buna göre, kişi ahlâki yargısının gelişmişliği ölçüsünde davranmak için gerekli güce sahip olacaktır. Zira akıldaki temel özellik, kişiyi ahlâki yargısı ile uyumlu davranmaya sevk eden etkileyici ve zorlayıcı niteliktir. Bu nedenle yüksek düzeydeki ahlâki standartlara göre davranmak, yüksek

---

⁷⁷ Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, s. 54-56.

⁷⁸ Richard, **a.g.m.** s. 88

⁷⁹ Richard, **a.g.m.** s. 46; Çileli, **a.g.e.**, s. 44.

⁸⁰ Çiftçi, **a.g.e.**, s. 27, 28.

⁸¹ Direckx de Casterlé, Bernadette, "An Adjusted Version of Kohlberg's Moral Theory: Discussion of Its Validity for Research in Nursing Ethics", **Journal of Advanced Nursing**, 1998, 27, s. 831.

⁸² Arnold, Mary Louse, "Stage, Sequence and Sequels: Changing Conceptions of Morality, Post Kohlberg", **Educational Psychology**, Cilt. 12, Sayı. 4, 2000, s. 367.

düzydeki bir ahlâki düşünceyi gerektirmektedir. Kişi bu düzydeki prensipleri anlamaz ve bunlara inanmazsa söz konusu prensipleri takip edemez.⁸³

Bununla birlikte Kohlberg, iyiyi bilmenin zorunlu olarak onu yapmak demek olmadığını farkındadır. Nitekim Kohlberg, ahlâki yargı ve ahlâki eylemdeki olgunluğun birbirleriyle sıkı bir şekilde ilişkili olduğunu ancak iyinin bilgisinin erdem olmadığını ifade etmektedir. Çünkü kişinin ahlâki prensipler açısından düşünmesi bu düşünceye uygun yaşamasını gerekli kılmamaktadır.⁸⁴ Kohlberg kendisinin, ahlâki yargı yapılarının yeterliliği hakkında değerlendirmelerde bulunduğunu, gelişmiş ahlâki yargı düzeyinin yalnızca ahlâki yargıyı değerlendirebildiğini, insanın değerine ilişkin bir ağırlık taşımadığını şöyle açıklamaktadır:⁸⁵ Üst düzeydeki yargı evrelerinin alt düzeydeki evrelerden daha gelişmiş ahlâki yargı olduğu görüşü, insanları daha az veya daha fazla ahlâklı olarak sınıflamaya yönelik değildir. Ahlâki açıdan insanların ahlâki değerleri sonuç olarak aynı ve eşittir. Buna göre, altıncı evrenin daha ahlâklı bir akıl yürütme olduğu görüşü altıncı evre özellikleri ile düşünen kişinin daha üstün ahlâki değer taşıdığı anlamında yorumlanamaz.⁸⁶

Bahsi geçen teorilerde de görüldüğü üzere, ahlâki gelişim, duygu, düşünce ve davranış olmak üzere üç boyuttan meydana gelmektedir. Ahlâki bilgi, ahlâki değerlerin farkında olmayı, ahlâki muhakemeyi ve karar vermeyi; ahlâki duygu, vicdanı, özsaygıyı, sezgiyi ve tevazuyu; ahlâki davranış ise, ahlâki düşünce ve duygunun kendiliğinden harekete dönüşmesini ifade etmektedir.⁸⁷ Ancak ahlâka dair yaklaşımların duygu, düşünce ya da davranış boyutlarından yalnızca birisi üzerinde yoğunlaşması, insandaki biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişim süreçlerine paralel bir şekilde gerçekleşen ahlâki gelişimi ve ahlâki olgunluğu aydınlatma noktasında yetersiz kalacaktır. Çünkü, bireyin duygu, düşünce, yargı, tutum ve davranışlarındaki her türlü ahlâk dışılığı vicdanında hemen

---

⁸³ Kohlberg, “**Moral Stages and Moralization**”, s. 32; Sonja Grover, “An Examination of Kohlberg’s Cognitive-Developmental Model Of Morality”, **The Journal of Genetic Psychology**, 1980, 27, s. 137; Direckx de Casterlé, Bernadette, **a.g.m.**, s. 831.

⁸⁴ Kohlberg, “**Stages of Development as a Basis for Moral Education**”, s. 81; Mevlüt Kaya, “*Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi*”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1997, s. 191; Bonnidell Clouse, “Ergenlerde Ahlâk Gelişimi ve Cinsellik”, (çev. Turgay Gündüz), **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000, s. 725.

⁸⁵ Kohlberg, “**Moral Stages and Moralization**”, s. 32; Hersh, **a.g.m.**, s. 89-94.

⁸⁶ Kohlberg, “**Stages of Development as a Basis for Moral Education**”, s. 52, 53.

⁸⁷ T. E., Lickona, *Educating for Character: How Our Schools can Teach Respect and Responsibility*, **Bantam Books**, New York, 1991, ss. 51–58.

hissedebilmesini sağlayan mükemmellik düzeyine tekabül eden ahlâki olgunluk için⁸⁸, ahlâki değerleri sadece duygu, düşünce ve yargı olarak taşımak yeterli değildir. Zira, ahlâki meseleler hakkında düşünmek ahlâki yaşamın yerine geçecek bir şey değildir. Bir taraftan hayır ve vazife gibi aklî ilkeler üzerinde düşünülürken öte yandan söz konusu ilkelerin yapılması da gerekmektedir. Bilgi kendi başına bir erdem olmakla birlikte, teorik erdem doğal olarak pratik erdemle bütünleşmek ister. Ahlâkın bilgi ve davranış boyutları birbirinin tamamlayıcısıdır.⁸⁹ Bu nedenle, bireylerin ahlâki olgunluk durum ve düzeylerini belirten unsur, ahlâki duygu ve düşüncenin bir sonucu olarak, ahlâki davranıştır.⁹⁰ Yüksek ahlâki olgunluk düzeyine ulaşmış bireylerin istek ve arzuları ile davranışları arasında tam bir uyum söz konusudur.

II. AHLÂKİ OLGUNLUK

Madde ve mâna boyutlarıyla, çok özel yeteneklerle donatılmış bir varlık olan insanın bilgisi ve ahlâklılığı, onun kendisine ve başkalarına yanıt verebilme yetisi çerçevesinde ele alınabilir.⁹¹ Çünkü adalet prensibi gereği insanın, sorumlu bir varlık olarak, irade unsuruna sahip olmasının yanı sıra bu hürriyetini iyilik yönünde kullanabilmesi için, iyiyi kötüden ayırt etme yeteneği olan akıl gücüne de sahip olması gerekir. Buna göre, insanın değerleri kavrayan bir akla ve onlardan istediğini seçen bir özgürlüğe sahip olması anlamında otonom bir varlık olduğunu söyleyebiliriz. Yani, burada insanın otonom bir varlık olarak ele alınışı, onun ahlâki değerleri ve müeyyideleri belirleyen, yükümlü kılan ve ahlâki ödevden dolayı sorgulama yapacak olan otorite oluşunu ifade etmemektedir. Zira İslam düşüncesinde yegâne otorite Allah'tır ve değerler, insanı ve insan tabiatını en iyi tanıyan Yüce Yaratıcı tarafından belirlenmektedir. Bu durumda akıl, teklif edici bir otorite değil, aksine söz konusu değerleri kavrayan ve belirlenmiş bu değerleri tespit etmeye yarayan bir araçtır.⁹²

Aklın değerler hakkındaki bilgisinin kesin ve güvenilir olması için birtakım basamaklardan geçerek kendisi için en yüksek dereceye ulaşması gerekir. Aksi halde, objektif olan ahlâki değerler hakkında bilgi eksikliğinden kaynaklanan farklı kanaatler

---

⁸⁸ İbrahim Aydın, Seküler Ahlâk Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı:35-2011, s. 1-22.

⁸⁹ Uysal, **a.g.m.**, s. 61, 62; Osman Pazarlı, **İslâm'da Ahlâk**, Remzi Kitabevi Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 1980, s. 13.

⁹⁰ Lickona, **a.g.m.**, s. 51-58.

⁹¹ Ernst Cassirer, **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev: Necla Arat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 20.

⁹² Çağrıç; **a.g.e.** s. 4, 6, 82; Kutluer, **a.g.e.**, s. 38.

ortaya çıkar. O halde, evrensel olan ahlâki değerlerin doğru bir şekilde tespiti ancak sağlıklı bir akılla mümkün olabilmektedir.⁹³ Çünkü her insanda kendi davranışlarını iyi ve kötü açısından değerlendiren bir iç kontrol gücünün, vicdanın bulunmasına bağlı olarak, bir ‘Ahlâk duygusu’ bulunmakla beraber, bu güç her zaman işlevini yerine getirememektedir. Vicdanın söz konusu düzeye ulaşabilmesi için, insanın tüm isteklerini aklın kontrolüne sokmak suretiyle kötü alışkanlıkların meydana gelmesini önlemesi gerekir.⁹⁴ Nitekim bu isteklerin sınırlanması, tayin edilenden fazlasına izin verilmemesi, insanı özgürlüklerin en değerlisi olan manevi özgürlüğüne kavuşturur.

İnsandaki ahlâki bilincin adı olarak vicdan, bireyin davranışlarıyla ilgili kendisine dönük yargıda bulunmasını sağlayan, dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapabilen bir güç,⁹⁵ kötü düşünce ve davranışları herhangi bir neden veya zorlama olmaksızın samimi, içten ve kesin bir kararlılıkla reddedebilme yeteneği⁹⁶ olması hasebiyle, ahlâki yaşamı yapılandırması açısından önemli bir yere sahiptir. Vicdanın etkinliğine konu olan malzeme, insanın yapmakta olduğu davranışları ve fiilleridir. Kişinin kendi edimlerini, tüm yapıp etmelerini ahlâki bakımdan yargılama yetisi ondadır. Bir eylemin ahlâki değerinin sorgulanmasına yarayan, bir tür doğal ayırt edici olarak da adlandırabileceğimiz vicdan, “iyiyi kötüden ayırma yeteneğinin özel bir adı”⁹⁷, başka bir deyişle, “bireyde veya ahlâki özne ya da failde var olan doğru ve yanlış duygusu”dur.⁹⁸ Vicdan, davranışların iyi veya kötü olduğuna hüküm veren, iyi hareketleri takdir edip, kötü hareketleri kınayan, bize iyilik yapmamızı emredip, kötülük yapmamızı yasak eden bir iç kontrol/denetim yapılanmasıdır. Bizim iyiyi kötüden ayırt etmemizi sağlayan bu duygunun⁹⁹, gerek kendi davranışlarımız, gerekse başkalarının davranışlarına ilişkin muhakemeleri sonucu¹⁰⁰, ahlâki yargının temel bir bileşeni olarak, ahlâki davranışlara kaynaklık eden ahlâki duygular¹⁰¹ meydana gelir. Bizimle ilgisi olmayan olaylar bile, yerine göre bizde saygı, takdir, hayranlık, acıma, kızma, nefret ve küçümseme gibi duyguları harekete geçirir. Örneğin,

⁹³ Mehmet Aydın-Mustafa Çağrırcı; ‘Ahlâk’ **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul, 1989, s. 12.

⁹⁴ Alexis Bertrand, **Ahlâk Felsefesi**, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 21-31.

⁹⁵ G. Vesey & P. Foulkes, **Collins Dictionary of Philosophy**, Printed in Great Britain by Collins, London & Glasgow, 1990, s.67; İ. Parlatur, **Türkçe Sözlük**, TDK Yay. Ankara, 1998, s. 2347.

⁹⁶ Freud, **Totem ve Tabu**, Çev: Sel, K., S., Sosyal Yay., İstanbul, 1996, s. 98.

⁹⁷ Bertrand, **a.g.e.**, s. 21.

⁹⁸ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 983

⁹⁹ Hökelekli, **“Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi”**, s. 626

¹⁰⁰ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s.103; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁰¹ M. Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara, 1999, s. 6.

fakirlere yardım, takdir duygusunu; yalancılık, dolandırıcılık ise, nefret duygusunu uyandırır. Vicdanımız henüz uygulamaya geçmemiş olan niyetlerimizi de denetler, değerlendirir. Kalbimize, iyilik yaptığımızda rahatlık, kötülük yaptığımızda sıkıntı verir. Bu yönüyle bakıldığında vicdan, öznel varlığın duyusal ve düşünsel güçleri arasında bir tür yargısal denge sağlayan tinsel bir unsur, bireyin kişiliğinin gelişmesine paralel olarak güçlenen bir yetenektir.¹⁰²

Vicdanın görevi, sadece doğru ve yanlış tanıtmak ve tayin etmek değildir. Vicdan bize nasıl davranmamız gerektiğini gösterdiği gibi, bizi o yönde davranmaya da sevk eder.¹⁰³ Bu nedenle kişinin kendi davranışlarını kontrol etmesi, özdenetim yapması, vicdan sahibi olması ahlâkî gelişim açısından son derece önemlidir. Ahlâk ilkeleri, insanın vicdanında temellenir. İnsan, vicdanı sayesinde iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edebilir, kendi kendini muhakeme edebilir. Vicdan bir davranış hakkında yargıda bulunduğu zaman, iyi ya da kötü gibi kavramlarla yargısını ortaya koyar¹⁰⁴. İnsan bu yeti ile içinde var olan iyilikten zevk alır, kötülükten nefret eder. Vicdan, değer ölçülerine ters düşen bir tutum ve davranış neticesinde bireye, “suçluluk duygusu” ile yaptırımında bulunur. Bu duygusu körelmemiş bireyler, vicdanlarının sevkiyle her şartta doğrunun yanında yer alırlar. Hatalarından dönmeyi bilirler, çıkarları aleyhine olsa da hak ve adaletten yana olurlar. Temiz bir vicdan, insanın duygu, düşünce ve davranışları üzerinde olumlu etkiler uyandırmak suretiyle, onun güzel ahlâklı olmasını ve kötülüklerden uzak durmasını sağlar.

Buna göre, ahlâkîlik bir nevi, kişinin güçlü bir vicdana sahip olmasından ibarettir. Bu sayede vicdanlı insan, kendi içinde kendi davranışlarını idare ve kontrol eden sistemli bir mekanizma kurmuştur. Bu da bireyin davranışlarında tutarlılık meydana getirmektedir.¹⁰⁵ Ancak aklımız gibi vicdanımız da, ayrılmaz bir şekilde karakterimize bağlıdır. Eğer yıkıcı ihtiras ve tutkularımız, karakterimize hâkim olursa, hem aklımız hem de vicdanımız bundan etkilenir. Fonksiyonlarını gerektiği gibi yerine getiremez hale gelir.¹⁰⁶ Akıl ve vicdanın kendilerini mutlak güç olarak görmeleri durumunda, kişinin ahlâkî prensipler açısından düşünmesi, onu bu doğrultuda hareket etmeye sevk

---

¹⁰² Adil İzveren, **Toplumsal Törebilim (Sosyal Ahlâk)**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1980, s. 98.

¹⁰³ Hüsametin Erdem, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk**, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1996, s. 115.

¹⁰⁴ Peker, **Din Psikolojisi**, s. 170.

¹⁰⁵ Hökelekli, **Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27.

¹⁰⁶ Fromm, **Erdem ve Mutluluk**, s.265

etmeyecektir. Nitekim bireyin ahlâki yargısı ile ahlâki davranışı arasında karşılıklı belirleyicilik bakımından yakın ve önemli bir ilişki var olmakla beraber¹⁰⁷, bireysel çıkarları söz konusu olduğunda, çoğunlukla ahlâki yargısına uygun davranmadığı görülmektedir. Çünkü insan yaratılışı itibariyle beşeri zaafı olan, kendi çıkarına ve nefesine düşkün bir varlıktır. Ayrıca inanç zayıflığı, iyi ve ahlâklı olmayan sosyal çevre koşulları, sorumluluk eksikliği, ahlâki kimlik anlayışı gibi psiko-sosyal faktörler de bireyin ahlâki olgunluk düzeyini olumsuz yönde etkileyerek, doğru olduğu düşünülen davranışta bulunmayı reddetmekten kaynaklanan ahlâk dışı davranışlarına zemin hazırlamaktadır.¹⁰⁸ Buna bağlı olarak da, vicdan herkeste aynı kuvvette olmadığı gibi, sürekli aynı nokta ve düzeyde de seyretmemektedir. Sık sık suç işleyen kişinin vicdanı iyice zayıflamakta ve kişi, hiç pişmanlık duymaksızın daha büyük zulümler yapabilir bir hale gelebilmektedir.¹⁰⁹ Bu nedenle, bazı kimseler büyük bir suç işledikleri halde, vicdanları onları rahatsız etmezken, bazıları da en ufak bir kabahat işleyince büyük bir suçluluk duygusuna kapılırlar. Vicdandaki bu gevşeklik veya sertlik, vicdanın olumlu veya olumsuz yönde hükümler verebilmesi, özellikle çocukluk çağında görülen terbiyeye, alınan eğitime, kazanılan bilgiye ve anlayışa bağlıdır.¹¹⁰ Çocukta doğuştan getirilen bir istidat olarak kabul edilen vicdanın gelişmesi, bir normlar sistemi olarak fonksiyonel duruma gelmesi ve sonuçta bir “içsel denetim” mekanizması oluşturması tedrici bir yol izler.¹¹¹ Eğitim ve iyi davranışlar sayesinde gelişip, bireye doğruları gösterip onu aydınlatabileceği gibi, yine eğitim ve kötü davranışlarla bozulup gitgide sönük bir hale gelebilmektedir.

Şu halde, gerek aklımızın ve gerekse vicdanımızın duygu, düşünce ve davranışlarımız üzerinde olumlu etkilere sahip olabilmesi ve insanda var olan ahlâki yatkınlığın, ahlâki yetkinliğe dönüşmesi için sağlam bir karakterin gerekliliği gerçeği, bizi, alışkanlıkların rolünü düşünmeye sevk etmektedir. Gerek dinlerde gerekse kadim bilgelik geleneklerinde ve felsefelerde vurgulandığı şekliyle, insanın, insan olmanın olmazsa olmaz bir koşulu olarak görülen ahlâkî bir varlık halini alması, ahlâkın, salt anlamıyla enformasyon veya malumata dayalı boyutuyla değil, bizatihi ciddi bir cehd ve çaba

---

¹⁰⁷ Kohlberg, “Stages of Development as a Basis for Moral Education”, s. 81; Mevlüt Kaya, “Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 1997, s. 191; Clouse, a.g.m., s. 725.

¹⁰⁸ Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson ve Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Atakay, K. Sosyal Yay. İstanbul, 1995, s. 111.

¹⁰⁹ Peker, a.g.e., s. 172.

¹¹⁰ Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*, s. 59.

¹¹¹ Hökelekli, Hayati, “Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi” s. 626.

içerisinde kazanılan pratik boyutuyla mümkün olabilmektedir. Nitekim İslâm ahlâkçıları ahlâkın, nefiste yerleşmiş ve kendisi vasıtasıyla davranışlarımızın kolaylıkla ve uzun uzun düşünmeden ortaya çıktığı bir meleke olduğunu ifade ederken,¹¹² söz konusu alışkanlıkların önemini dile getirmektedirler. Buna göre, ahlâk, insanda yapa yapa alışkanlık hâline gelmiş, alışkanlık hâline gelmesi sebebiyle de zorlanmadan davranışa dönüşürebileceğimiz huylar bütünüdür. Bu huyların iyi olması durumunda kişiye “iyi ahlâklı”, kötü olması durumunda ise, “kötü ahlâklı” denilmektedir.

İslâm düşüncesinde ahlâk, nefsin bir melekesi veya hâli sayılmak suretiyle, insanın karakter yapısını anlatmak için kullanılmıştır. Ahlâki değerler söz konusu olduğu zaman ortaya çıkan karakter kavramı, bireye özgü alışılmış tepki biçimini dile getirdiğinden, karakter özelliği demek, bir anlamda davranış özelliği demektir. Yani insanın sahip olduğu karakter yapısı, onun düşünce ve niyetleri ile davranışlarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla bir davranışın ahlâkî olup olmadığı yönünde verilen bir hüküm, aynı zamanda o eylemde bulunan insanın karakteri hakkında verilmiş bir hüküm olma özelliği de taşımaktadır.¹¹³ Bu nedenle davranışlarını toplumda değer verilen ahlâk kurallarına uygun olarak yönetebilen kişilere “karakterli” denilmektedir.¹¹⁴ Ancak herhangi bir davranış tarzının, o davranışta bulunan kişinin ahlâkının ve karakterinin bir göstergesi olabilmesi için, söz konusu davranışın herhangi bir zorlama olmaksızın, doğal olarak yapılmış olması ve bu davranışın süreklilik arz etmesi gerekir. Bu yönüyle ahlâk, insanda gelip geçici bir hal olmayıp onun manevi yapısında yerleşen, davranışlarında belirleyici bir özellik hâlini alan kabiliyetler bütünüdür.

Bu bağlamda ahlâki olgunluk, ahlâki değerlerin duygu, düşünce ve yargı olarak taşınmasının ötesinde, söz konusu değerlerin içselleştirilmesini, vicdanda yerleşmesini, kökleşmesini, tutum ve davranış bilincine dönüşmesini, ahlâki cesareti, düşünce ve davranış arasındaki uyumu, tutarlılığı ve kişinin tek başına kaldığı zamanlarda bile, zihninde ahlâki değerlere aykırı davranmayı düşünmemeyi gerektiren bir karakter özelliğidir.¹¹⁵ Bireylerin ahlâki bilgilerine uygun davranıp davranmamaları noktasında, ahlâki cesaretlerindeki farklılıklar önemli rol oynamaktadır. Ahlâki cesaret ise, ahlâki bir

---

¹¹² Gazali, **İhyau Ulumi'd-Din**, I-IV. Çev.: Müftüoğlu, M. A. Tuğra Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 120.

¹¹³ O.A. Gürün, **Psikoloji Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 82.

¹¹⁴ Hökelekli, **Psikolojiye Giriş**, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 164; Feriha Baymur, **Genel Psikoloji**, 11. Baskı, , İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1994, s. 252.

¹¹⁵ F. Fukuyama, **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, Çev: Buğdaycı, A. TİB Yay, Ankara, 1998, s. 59.

karar almak için kişisel sorumluluk üstlenmeye yönelik gönüllülüğü ifade etmektedir.¹¹⁶ Ahlâki davranışla ilgili kapsamlı bir anlatımın yer aldığı Balasi'nin ahlâki fonksiyonla ilgili benlik-modelinde (1983-1995) de belirtildiği üzere, ahlâk dışı davranış genellikle sorumluluk eksikliğinden dolayı doğru olduğu düşünülen davranışta bulunmayı reddetmekten kaynaklanır. Kişinin ahlâki inançları ile uyumlu davranabilmesi için, kişisel sorumluluk anlayışını sağlayan öz-tutarlılığa sahip olması gerekir. Kişinin davranışları ile kişilik özellikleri, değer yargıları, inançları, vb. arasındaki uyum ve istikrarı ifade eden öz-tutarlılık ise, sağlam bir karakterin özelliğidir. Sağlam bir karaktere sahip olması durumunda kişi, ahlâki inançlarına uygun davranmasını sağlayacak güçlü bir iradeye sahip olacaktır.¹¹⁷ Bu nedenle karakter, hem ahlâkî hükmün konusudur, hem de insanın ahlâkî gelişiminin hedefidir. Kişiliğin ahlâki yönünü oluşturan karakter, küçük yaşlardan itibaren sosyal yaşantılar sonucu toplumun değerlerini benimseyip içselleştirmekle gelişir.¹¹⁸ Bununla birlikte, gerçeği kavramak ve yeni yaşantılar edinmek suretiyle, insanın iç dünyasında yer alan nefis ve egonun ıslah edilmesine bağlı olarak karakterin değişmesi de mümkündür. Bu ise, içgüdüsel dürtülerin sürüklenmesinden ve toplumsal baskıdan kurtularak, kendi değerlerini serbestçe seçmeyi ve kişinin davranışının başkalarını nasıl etkilediğini göz önünde bulunduran basiretli ve adaletli bir düşünceye gerekli kılar.¹¹⁹ Dolayısıyla iyi ve kötü seçenekler arasından birini seçme ve uygulama gücü olan insanın, ahlâkî görevlerinin başında, karakterini eğitmek gelir.

Daha önce de belirtildiği üzere, insan tabiatı itibariyle kötü olmamakla birlikte, kötü dürtülere açık olması nedeniyle, doğru davranışın ne olduğunu bildiği halde, ahlâk yasalarına uygun davranma hususunda zayıflık ve umursamazlık gösterebilmektedir. Oysa ahlâk ilkelerinin bilinmesi önemli bir aşama olmakla beraber, onların sosyal hayatta pratiğe dökülmesi ahlâki sahada daha önemli bir husustur ve bu nedenle ahlâki iyi hakkındaki bilgi, saf güçsüz bir buyruk olarak görülmeyip, eyleme de dönüştürülmelidir.¹²⁰ Kişinin ahlâklı davranma eğilimi, büyük ölçüde kişilikte bütünleştirilen inançlara ve değerlere,

---

¹¹⁶ Sonja Grover, "An Examination of Kohlberg's Cognitive-Developmental Model Of Morality", **The Journal of Genetic Psychology**, 1980, 27, s.137, 138.

¹¹⁷ Arnold Mary Louise, "Stage, Sequence and Sequels: Changing Conceptions of Morality, Post Kohlberg", **Educational Psychology**, Cilt. 12, Sayı. 4, 2000, s. 376.

¹¹⁸ Hökelekli, **Psikolojiye Giriş**, s. 254.

¹¹⁹ Hökelekli, "Kur'an'ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler", **X. Kur'an Sempozyumu (Kur'an ve Eğitim)**, Fevri Yayınları, Ankara, 2008, s. 70.

¹²⁰ Lokman Çilingir, **Ahlâk Felsefesine Giriş**, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 61; Recep Kılıç, **Ahlâkın Dini Temeli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 162.

ahlâki inançların yaşamımıza etkisi ise, bireysel olarak onlara verdiğimiz öneme bağlı olup, varoluşsal düzeyde tutarlı ve süreklilik arz eden bir kimlik olarak dini değerlerin kişide yerleşmesi, ahlâki karakter için temel oluşturur.¹²¹ Bu noktada Tanrı-ahlâk ilişkisi, ahlâk kavramlarının tanımlanmasından ziyade, ahlâki ödevin yerine getirilmesinde önem kazanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu ilişkiye mantıkî veya kavramsal bir açıdan bakmak yerine, psikolojik bir açıdan bakmak daha yerinde olur. Böyle bir yaklaşımda Tanrının varlığına inanma, ahlâki hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olmaktadır.¹²²

İnsanın ahlâkını güzelleştirmek için, karakterini eğitmeye önem veren İslâm dini, sağlam bir karakter oluşturmak için, önce insanın doğru bir inanç sistemine sahip olmasını, inanç sistemine uygun bir yaşantı gerçekleştirebilmesi için de, ortaya koyduğu ibadet esaslarıyla insanın iradesini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Kur'an, insanın mantıkî ve ahlâki yanını ortaya çıkararak, bir Allah'a inandırma ve onun zarar, acı ve sıkıntıdan kaçıp yarar, haz ve mutluluğa yönelme duygusuna hitap eden ahiret inancını sürekli ayakta tutmak suretiyle insanları bu anlamda motive etmeye çalışır. İman esasları, insan ruhunu öylesine temizler ki, insanı Allah korkusunu her an hisseden ve her zaman Allah'ın bilincinde olan bir varlık haline getirir. Böylece insan, öncelikle Allah'a olan sevgi, saygı ve korkusundan, ikinci olarak da, yaptığı her şeyin karşılığını düşünerek hareket edecek ve kuralların ihlâl edilebileceği son derece müsait anlarda bile istediğini yapabileceğini düşünmeyecektir.¹²³ Zira, her zaman Allah'ın bilincinde olan bir müslümanın vicdanı, dini kuralların bireysel ve sosyal anlamlarını içselleştirmiş yüksek bir bilinç, kendi benliği ve varoluşuna katkısı olan herkese ve her şeye derin bir minnettarlık taşıyan güçlü bir duyarlılıktan oluşur. Bu ise, kendinden başlayıp tüm varlığı kucaklayarak Allah'a yükselen bir ilişkisellik ve karşılıklılık anlamına gelir.¹²⁴

---

¹²¹ Hökelekli, "Kur'an'ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler", s. 72.

¹²² Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s. 219.

¹²³ Emin Güngör – Emin Işık, **Ahlâk**, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Bakanlığı, s. 53,54; M. Hilmi Nural, **Ahlâk ve İman**, Kader Basımevi, İstanbul, 1948, s. 18-22; Seyyid Hüseyin Nasr, **İslâm ve Modern İnsanın Çıkmazı**, Çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2001, s. 121; Mustafa Aydın, **Gençliğin Dini ve Sosyal Değerleri**, Doçentlik Tezi, Konya, 1999, s. 12,13.

¹²⁴ Hökelekli, "Kur'an'ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler", s. 72.

III. DİNDARLIK

Oldukça müphem bir kavram olan dindarlık, dinin neliği ve işlevi hakkındaki düşüncelerimizden bağımsız olarak ele alınamaz. Zira dinin genel olarak işlevlerine dikkat edildiğinde, dindarlığın da bu işlevlerden bağımsız olarak var olmadığı açıkça görülecektir.¹²⁵

Değişik bakış açılarına göre, pek çok din tanımı yapılmış olmakla birlikte dinin çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip oluşu, onun tam bir tanımını yapmayı zorlaştırmıştır. Bu nedenle, herhangi bir din tanımı üzerinde şimdiye kadar bir görüş birliğine ulaşılamamıştır.¹²⁶ Dolayısıyla, dinin tam bir tanımından ziyade, dinin tanımında yer alması gereken unsurlarla ilgili kriterleri tespiti yönelik bir çabanın, din hakkında konuşurken daha yol gösterici olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, her hangi bir din tanımında; tabiatüstü bir atıf kaynağının varlığı, dinin ferdin dışında sosyal ve kültürel dünyada var olan semboller sistemi olduğu, kişinin hayatının her alanında bir yaşayış olarak kendini ifade etme gücüne sahip olduğu kabul edilmelidir.¹²⁷ Bu doğrultuda Vergote'un yapmış olduğu din tanımı, dinin statüsünü açıkça ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir.

Nitekim Vergote'a göre, dinin, insanın kaostan kurtulmak için evren hakkında geliştirdiği kutsal bir anlayış olarak tanımlanması, dinin toplum ya da bireyi psikik yapısında icra ettiği düşünülen işlev ile tanımlanmasıdır. Öte yandan geleneksel anlamıyla dinin, giderek artan laikleştirme ile kaybolacağına inanan Luckman'ın, eski dinden miras kalan insanî değerlere bağlılığı 'görünmez din' diye isimlendirmesinde ve R. Bellah'ın, tabiatüstü bir gerçekliğe inancın ötesinde varlığını sürdüren cemaat ahlâkını 'medeni din' olarak kabul etmesinde olduğu gibi, din kavramının genişletilmesi, her türlü dayanak noktasının kaybolmasına neden olmakta ve teizm ile ateizm, din ile onu aşmak için dinî inkâr eden yorum arasında hiçbir sınır bırakmamaktadır.¹²⁸ Bu nedenle Vergote dini, "tabiatüstü bir varlık (ya da varlıklar) ile ilişkili olan birtakım işaretlerin, davranışların ve dilin bütünü"¹²⁹ olarak tanımlamaktadır.

---

¹²⁵ Necdet Subaşı, "Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", **İslâmiyât Dergisi-Türk(İye) Dindarlığı**, Cilt: 5, Sayı: 4, Ekim/Aralık, 2002, s. 19.

¹²⁶ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 69.

¹²⁷ E. O. Iheoma, "The Role of Religion in Moral Education", **Journal of Moral Education**, Volume:15, Number: 2, Mayıs-1986, s. 141.

¹²⁸ Antoine Vergote, **Din, İnanç ve İnançsızlık**, Çev. Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

¹²⁹ Vergote, **a.g.e.**, s. 15.

Bu itibarla din, tabiatüstü ile ilişkiye dayalı olarak dünyanın ve hayatın bütün yönlerini birleştirmeye yönelir. Söz konusu birleştirme, bir kavramlar düzenlemesini değil, canlı ilişki ve yaşayış bütünlüğünü ifade etmekte olup, dindar insan böyle bir ilişkiye, kişiliğinin her yönüyle katıldığından, dini yaşayış, insanın bütün boyutlarını kuşatmış olur.¹³⁰ Buna göre “dindarlık, insanın iman-amel temelinde ortaya koyduğu dini tutum, deneyim ve davranış biçimini, yani dinî yaşantıyı ve dindarca hayatı; inanılan dinin emir ve yasakları doğrultusunda yaşamayı ifade eden ve inanç, bilgi, tecrübe, duygu, ibadet, etki ve organizasyon gibi boyutları olan bir olgu olarak anlaşılabilir.”¹³¹ Bu durumda, dinler arasında bir çok farklılıklar olmakla birlikte, dindar insanların dini yaşayışlarını ifade etmek için yönedikleri alanların ortak özellikler taşıdığı görülmektedir. Nitekim din psikolojisi literatüründe de dindarlığın, tezahür ettiği inanç, ibadet, bilgi, duygu ve etki gibi yansımalarına bakılarak değerlendirilmesi ve anlaşılması cihetine gidilmektedir.¹³²

Bu doğrultuda dindarlığı ölçme çalışmaları ilk önce tek boyutlu yaklaşımlarla başladığından, geliştirilen ölçeklerde de dindarlığın alan ve sınırları oldukça dardır. Meselâ, Summer’ın (1998), dinî inançla ilgili ifadelerden oluşturduğu dindarlık ölçeğinde, Thurstone ve Chave (1929) kiliseye karşı tutumların ölçülmesi için geliştirdikleri ölçekte ve Stanley Hall (1891), James Leuba (1912) Edwin Starbuck (1899) ve William James’in (1902) dinî davranış ve tecrübe üzerinde anketler vasıtasıyla yaptıkları araştırmalarda dindarlık hep tek boyutlu bir yaklaşımla ele alınmıştır.¹³³

Ancak dindarlığın ölçümüne yönelik çalışmalar zamanla farklı yaklaşımların doğmasına yol açmıştır. 1950-1960 döneminde din psikologlarının bir kısmı dindarlığa tek boyutlu yaklaşmanın yeterli olmadığını savunarak iki boyutlu yaklaşımlar teklif etmişlerdir. Söz konusu anlayışın en önemli örneği ise, Allport’un çalışmaları ve ortaya attığı dindarlık tipolojileri olmuştur. Kişilik özelliklerinden yola çıkan Allport tarafından ortaya konan içgüdümdü ve dış-güdümlü dindarlık tipolojileri, bireyin dini yaşama biçimi ya da dini yaşamadaki samimiyeti bağlamında ele alınmıştır. Allport, farklı dindarlık eğilimlerini ifade etmek üzere dış güdümlü ve iç güdümlü dindarlık kavramlarını

---

¹³⁰ Hökelekli, **a.g.e.**, s. 73.

¹³¹ Ejder Okumuş, **Gösterişçi Dindarlık**, Pınar Yayınları, Ocak, 2002, s. 38.

¹³² Hüseyin Yılmaz, “Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik”, **İslâmiyât Dergisi-Türk(İye) Dindarlığı**, cilt:5, sayı:4, Ekim/Aralık, 2002, s. 62.

¹³³ Murat Yıldız, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, **Tabula Rasa**, Sayı:1, Ocak-Nisan, 2001, s. 24.

kullanmak suretiyle söz konusu eğilimleri iki temel tutuma göre sınıflandırmaktadır.¹³⁴ Allport'a göre, dış-güdümlü dindarlık anlayışı, bireyin dini kendi çıkarları için bir araç olarak kullanmasına dayanırken; iç-güdümlü dindarlıkta birey, yaşamsal amacını dinde bularak dinî ilke ve pratikleri içselleştirmektedir.¹³⁵

İç-güdümlü dindarlık, hayatı dinî olarak belirleyen ve diğer bütün düşüncelerin üstünde kabul edilen dine tam bir teslimiyeti ifade etmektedir. Dine karşı iç-güdümlü bir yönelime sahip insanlar için din, dıştan gelen bir değer olmayıp, ilahî varlığın iradesine uygun olarak kişiyi değişime zorlayan, benlikten daha geniş bir alana yayılan, içten doğma bir değerdir.¹³⁶ Bu tipolojideki birey, dinini zevkle yaşayarak inancını içselleştirmek ve ona uygun yaşamak ister. Böylece inanılan din kendi içinde amaç haline gelir.¹³⁷ İç-güdümlü dindarlar, esaslı güdülerini dinde bulurlar. Diğer ihtiyaçları güçlü olsa bile daha az önem arz eder ve inancını içselleştirmeye ve tamamen takip etmeye çalışırlar. Kısacası bu dindarlık tipinde, din içselleştirilmiş bir biçimde merkezî öneme sahiptir. Bireyin dinini yaşaması konusunda da her hangi bir zorlama söz konusu değildir. Bu nedenle birey, dinini özgürce yaşamakta ve Tanrı'yı olumlu bir takım özelliklere sahip bir varlık olarak kabul etmektedir. Sevgi ve destek kaynağı olarak görülen Tanrı, yardımsever, hoşgörülü, ihtiyaç duyulduğunda hazır olan yüce bir varlıktır.¹³⁸

Dış-güdümlü dindarlıkta, iç-güdümlü dindarlığın tersine, din, dinî olmayan amaçlara ulaşma noktasında bir araç konumundadır. Dine karşı dış-güdümlü bir yönelime sahip olan insanlar için din, davranışların birinci derecede belirleyici unsuru olmayıp, başka maksatlar için bir vasıta durumundadır. Bu durumda insan, gerçekte kendisinden uzaklaşmadan, Tanrı'ya yönelir ve ona yaklaşmaya çalışır.¹³⁹ Ancak Tanrı'yı şartsız sevgi ve destek kaynağı olarak düşünen iç-güdümlü dindarların aksine, dış-güdümlü dindarlar daha sert bir Tanrı tasavvuruna sahiptirler.¹⁴⁰

Din, iç-güdümlü dindarlıkta içselleştirildiği için olgunlaşmış bir karakter arz ederken; dış-güdümlü dindarlıkta yeterince içselleştirilemediğinden olgunlaşmamış bir

---

¹³⁴ **A.g.m.**, s. 25.

¹³⁵ Willard Gordon Allport, **Birey ve Dini** (Çev. B. Sambur), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13.

¹³⁶ Hökelekli, **a.g.e.**, s. 77; Faruk Karaca, "Din Psikolojisinde Metod Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu", **Ekev Akademi Dergisi**, cilt:3, sayı:1, Bahar 2001, Erk Yayıncılık, Ankara, s.192,193; İbrahim Gürses, "Dindarlık İle İlgili Tutumlar ve Otoriteryan Kişilik İlişkisi", **Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 90-92.

¹³⁷ Nils G. Holm, **Din Psikolojisine Giriş** (Çev. A. Bahadır), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 116.

¹³⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, **Kişilik ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul, 2004, s. 40.

¹³⁹ Holm, **a.g.e.**, s. 115, 116.

¹⁴⁰ Mehmedoğlu, **a.g.e.**, s. 41.

özellik gösterir. Allport'a göre dinî yaşantının olgunlaşması, olumlu ve tutarlı bir yaklaşımla nesne ve ilkelerle etkileşim sonucu tecrübeye dayalı gerçekleşir. Birey söz konusu nesne ve ilkeleri kendi hayatında en üst değer olarak benimser ve onları var oluşun değişmez merkezî öğeleri olarak algılar.¹⁴¹ Tamamen gönülden davranabilen olgun zihinsel yapıya sahip insan, olgun dinsel duyguya da sahiptir. Bu nedenle birey, hem kendi inanç alanında hem de yaşamın diğer alanlarında gelişmeye açık bir özellik göstermektedir.¹⁴²

Allport, bir dinî hissin olgunlaşma ölçütleri olarak altı nitelik saymaktadır¹⁴³. **Birincisi**, olgunlaşmış dinî hissin iyice farklılaşmasıdır ki, bu his sayesinde birey, kendine özgü içsel dindarlık modelini şekillendirme şansına sahip olacaktır. Olgunlaşmış dinî hissin **ikinci** niteliği, dinamik bir fonksiyonel otonomiye sahip olarak bireye geleceğe yönelik yeni amaçlar ve değerler sunmasıdır. **Üçüncüsü**, olgunlaşmış dinî hissin bireyi tutarlı bir şekilde yüksek ahlâki ideallere yönlendirmesi; **dördüncüsü**, bireye bütüncül bir hayat felsefesi sunarak onun hayat tecrübelerini bir anlam ve düzen sistematiğine sokması; **beşincisi**, çoğulcu ve bütünleşmiş olması ve **altıncısı** ise, hōristik (sezgisel) bir karakterde olmasıdır. Olgunlaşmış dinî hissin enerji üretebilmesi ve değerleri koruyabilme yeteneği göstermesi onun hōristik karakteriyle yakından ilişkilidir.

Olgunlaşmamış dindarlık, benliği memnun etmeye yönelik dürtülerin neden olduğu davranışların ilerisine geçemez. Bu dindarlık biçimine sahip olan insan, ruhsal değerlerle ilgilenmek yerine, ben merkezli bir arzunun uyutucu işlevleriyle meşgul olduğundan, olgunlaşmamış dindarlığın kişilik üzerinde bütüncül bir etkisi yoktur. Bu dindarlık biçimi, insanın bütün deneyimlerini kuşatamaz, gelip geçicidir, parça parçadır, kişiliğin bazı kısımlarına etki yapsa dahi benliği tam olarak doyurucu bir özelliğe sahip değildir.¹⁴⁴ Bu tür dinsel yaşayışta bireysellik ön planda olduğu için bireyin beklentileri son derece önemlidir. Eğer din, bireyin hem kişisel hem de toplumsal anlamda beklentilerine ya da ihtiyaçlarına cevap veriyorsa değerlidir; bu tür dindarlık biçiminde din, birey için araç konumundadır.

Dindarlığa yönelik çok boyutlu yaklaşımların gelişmesinde ise Glock (1959), Lenski (1961) ve Fukuyama'nın (1961) çalışmaları önemli katkılar sağlamakla birlikte,

---

¹⁴¹ Holm, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁴² Hasan Kayıklık, "Allport'a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım", **Dini Araştırmalar** 5 (15), 2003, s. 132.

¹⁴³ Allport, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁴⁴ Kayıklık, **a.g.m.**, s. 128.

dindarlığın çok boyutlu olarak sistemli bir şekilde kavramlaştırılması ilk defa Glock (1972) tarafından yapılmıştır. Dindarlığın çok boyutlu bir yaklaşımla kavramlaştırılması konusunda beş boyut öneren Glock, dinle ilgili tezahürlerin her türünün bu beş boyuttan biri içinde değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Glock'un, din ve dindarlık konusunda yapılacak çalışmalara kategorik bir bakış açısı sağlayacağını ileri sürdüğü ve dinî yaşayışın uzandığı alanları tasvir eden boyutlar, inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutlarıdır.¹⁴⁵

Bütün bunlar, Yahudi-Hıristiyan geleneğine bağlı toplumlarda dindarlıkla ilgili çok sayıda kuramın geliştirildiğini ve söz konusu kuramların bir çok araştırmaya çerçeve oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, Türkiye'deki gerek din psikolojisi ve gerekse din sosyolojisi çalışmalarına bakıldığında, dindarlığın boyutları konusunda orijinal bir model geliştiren sosyal bilimcilerin varlığından söz etmek oldukça güçtür. Türkiye'de yapılan dindarlığı ölçmeye yönelik çalışmaların hemen hepsinde, dindarlığın boyutlarını, yaşayan dünya dinlerini araştırdıktan sonra ortaya koyması nedeniyle, öteki yaklaşımlara nazaran Yahudi-Hıristiyan kültürünün özelliklerini daha az taşıdığından dolayı genellikle Glock'un modeli ekseninde geliştirilen ölçeklerin kullanıldığı görülmektedir (Fırat,1997; Yaparel, 1987; Yavuz, 1987; Köktaş, 1993,1997; Aydın, 1995; Koştaş, 1995; Uysal, 1996; Yıldız, 1998).¹⁴⁶

Bununla birlikte, İslâm âlimleri tarafından genellikle üçlü bir yaklaşımın ortaya konulduğu tespit edilmiştir. Buna göre, İslâmî dindarlık tipolojisi, öteden beri formüle edildiği üzere itikat, ibadet ve ahlâk boyutlarında ele alınmakta ve bu üç boyutun kendi içindeki tutarlı bileşiminin tipik dindarlık veçhelerini ortaya koyacak nitelikte olduğu varsayılmaktadır (Gazâli; Akseki). Zira İslâm, dinsel kurallara bağlanmış bir hayat içerisinde, topluma ve gündelik hayatın akışına ilişkin ayrıntılar konusunda son derece etkin olma eğilimi taşımak suretiyle kişisel veya ailevi olanla sınırlı olmaksızın, toplumsal davranışları da kapsayan geniş bir alanda kapsamlı ve ayrıntılı kurallara işlerlik kazandırmıştır.¹⁴⁷ Bu nedenle, İslâm kültüründe dinin unsurları olarak değerlendirilen bu üç boyut, dindarlığın boyutları olarak da değerlendirilebilir. Çünkü, dindar kişi itikat, ibadet ve muamelât boyutlarını birlikte gören ve yaşayan kişidir.

¹⁴⁵ Hökelekli, **a.g.e.**, s. 73-75; Münir Koştaş, **Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 12-14; Mehmet Emin Köktaş, **Türkiye'de Dini Hayat**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s. 53, 54.

¹⁴⁶ Yıldız, **a.g.m.**, s. 33.

¹⁴⁷ Subaşı, **a.g.m.**, s. 27.

Yine dindarlık, büyük ölçüde toplumda, kültürde, insanın kişiliğinde inşa edilen bir model olması hasebiyle, sadece İlahi öğretileri anlamaya yönelik bir çaba, dindarlığı doğru anlamamız noktasında yeterli olmayacaktır. Çünkü dindarlığın bir unsuru ilâhi öğretiler olmakla birlikte, diğer unsuru insan ve toplumdur. Toplum, karakter, zihniyet, dini etkilerken, din de insan vicdanını, toplum kültürünü etkileyerek insanda ve toplumda ciddi dönüşümler meydana getirmektedir.¹⁴⁸

Dolayısıyla, dini bir fenomen olarak dindarlık, hem ihlâsla ortaya konan dindarlığı, hem de ihlâssız ve riyakârlıkla sergilenen dindarlığı ifade etmek için kullanılabilir. İhtiyaçlar temeline dayalı olan ihlâssız ve riyakârlıkla sergilenen dindarlığın aksine, ihlâslı dindarlıkta dindar insan, her türlü davranışının sebeplendirilmesinde dini motivlerin etkisi altında bulunan kişidir. Olgunluk derecesinde dini kişilik, “gitgide Allah’a yükselmek, O’nun varlığına gittikçe artan bir şekilde katılmak, her şey olarak ve her şeyin ötesinde Alla ile var olmak” anlamına gelir. Böyle olmakla birlikte, bu hayat tarzı, diğer ilgililerden kopmayı gerektirmeyen, sadece onlara “iman boyutunun ” eklendiği bir hayat tarzıdır. Temel hayat tarzı dini bağlanma olan bir kişi, bütün diğer hayat tarzı şekillerini değişik bir tarzda yaşayacaktır; çünkü, merkezi hayat şekli, güçlü etkisini bütün diğer davranışlar üzerine yaygınlaştırır. Allah’ın varlığı ve Allah ile kurulan ilişkilerin bütün dünyevi ilişkilerin merkezini teşkil ettiği bu durumda, dindar insanın dünyası bir değerler dünyasıdır. Dindar kişi, varlığı değerler âlemi olarak görür; çünkü o âleme duyularıyla değil, kalb ve vicdan gözüyle bakar.¹⁴⁹

Kur’an’da insandan Allah’a doğru yönelen söz konusu ahlâkî tavrı ifade etmek için kullanılan önemli terimlerden biri de “takvâ”dır. Kur’an’da iman, tevbe itaat, isyanı terk ve ihlâs¹⁵⁰ gibi anlamlarda kullanılan takvâ, bütün ahlâki ve insani değerlerin hemen hepsini kucaklayan bir kavram olup, insanın diğer insanlarla ve Yaratıcıyla arasındaki bağları çepeçevre kuşatır.¹⁵¹ Takvâ’yı, tamamen bütünleşmiş insan kişiliği ve bütün olumlu parçaların birleştirilmesi ile meydana gelen karalılık, bir kimsenin kendisini davranışlarının zararlı veya kötü neticelerinden koruması, ahlâki gerginlikler alanına demirleyip Allah’ın

---

¹⁴⁸ Hökelekli, “Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri”/Tebliğin Müzakeresi, **Dindarlık Olgusu**, Kurav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 260.

¹⁴⁹ Hökelekli, “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İrâdenin Rolü”, **Diyanet Dergisi**, XIX, sayı:2, Ankara, 1985, s. 21.

¹⁵⁰ Bkz., Fetih (48)/26, Hucurât(49)/3, A’râf (7)/96, Nahl (16)/2, Mü’minûn (23)/52, Bakara (2)/189, Hacc(22)/32.

¹⁵¹ Mehmedoğlu, **Kişilik ve Din**, s. 37.

sınırlarına perçinlemek¹⁵² şeklinde tanımlayan Fazlur Rahman'a göre takvâ, bir şahsın kendisiyle doğru ve yanlış ayırt etme kabiliyetine eriştiği ve bunu başarabilmek için gerekli çabaya götüren, zihin halidir. Takvâ kavramı, İzutsu'nun da belirttiği gibi Mekke döneminden Medine dönemine doğru uhrevî korku içeriğini yavaşça kaybederek bir tür "dindarlık" ve Allah'a karşı "derin saygının" ismi olur. Bu anlamda takva, "kişinin her zaman Allah'ın huzurunda olduğunun farkında olması ve bu farkında olmanın ışığında kendi varoluşunu şekillendirmesidir."¹⁵³

Bir Müslüman için elde edilmesi gereken en yüce değer 'takvâ'dır. Takvâ, bir Müslümanın Allah'a karşı sorumluluk endişesi/korkusudur. Bu, bir yandan Allah'ın rızasına ulaşmaktan daha üstün bir arzu, diğer yandan Allah'ın cezasına/gazabına uğramaktan daha büyük bir korku tanımayan bilinç durumudur. Bu yüzden İhtiyaçlar temeline dayanması nedeniyle yaratıcı değerler üretmesi mümkün olmayan fonksiyonel dindarlığın aksine takvâ, dini inanç, ibadet, duygu ve bilgilerin günlük hayatın her alanında etkili olduğu, davranış ve tutumları yönlendirdiği bir zihin hali olması nedeniyle gerek bireysel ve gerekse toplumsal ahlâki yapının inşasında etkili olabilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, söz konusu bu iki dini davranış biçimi (ihlâslı dindarlık / ihlâssız dindarlık), yukarıda ifade edilen dış-güdümlü ve iç-güdümlü dindarlık modeli içinde ele alınabilir. Buna göre, İslâmi literatürde dindarlığı ifade etmek için kullanılan takvâ, yani, dinin, dindarın davranışlarının birinci derecede belirleyici unsuru olduğu ihlâslı dindarlık, iç-güdümlü dindarlığa; dinin, kişisel gayeler için bir araç konumunda olduğu ihlâssız dindarlık ise, dış-güdümlü dindarlığa gönderme yapmaktadır.

IV. DİNDARLIK VE AHLÂKİ OLGUNLUK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Felsefi antropolojide bilme, yapıp etme, tavır koyma, inanma, ideleştirme vb. niteliklerin yansira bir 'değerler dünyasına sahip olma' da, insanın varlık şartları arasında yer almaktadır. Bir takım değerlerin mevcudiyeti ve bunların insan davranışlarında belirleyici bir rolünün olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁵⁴ İşte din ve ahlâk, hem tek tek bireylerin hem de toplumun davranış biçimlerini belirleyen söz konusu değerlerin oluşmasında oynadıkları rol bakımından birbiriyle oldukça ilişkili, adeta birbirinin tamamlayıcısı olan iki kavramdır.

¹⁵² Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 91, 92.

¹⁵³ İzutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, s. 222.

¹⁵⁴ Uysal, **a.g.m.**, s. 54.

İçinde yaşadığımız toplumsal-kültürel bağlamda din, içerisinde inanç, ibadet ve ahlâk kurallarının yer aldığı ilâhî kaynaklı bir sistem olarak kabul görüp anlam kazanır. Bu sistem, onu kabul eden birey ve grupları derinden etkileyerek onların hayatına yön verir, davranışlarda ve ilişkilerde belirleyici olur. Dolayısıyla, insanların birbirleriyle, Allah ve toplum ile hatta tabiat ve canlılar dünyasıyla olan ilişkilerini düzenlemeleri hasebiyle dinlerin her biri, büyük ölçüde birer ahlâk sistemine sahip olma özelliği de taşırlar.¹⁵⁵ Nitekim vahye dayalı dinlerin ana gayesi, ahlâklı bireyler ve ahlâklı bireylerden oluşan ahlâklı toplumlar meydana getirmek olduğundan, ahlâki değerler, bütün ilahi dinler tarafından daima ön plânda tutulmuştur. Bu nedendir ki, hırsızlık, kumar, zina, adam öldürme gibi eylemlere baktığımızda, söz konusu eylemlerin, dinen haram, ahlâken de kötü olduğunu; yardımseverlik, doğruluk vb. eylemlerin ise, dinin emrettiği, ahlâkın da “iyi” olarak nitelediği davranışlar olduğunu görürüz. Dindar kişi, karşılaştığı herhangi bir olayı, bir de Tanrının varlığı ve kendisinin de O’na inanması açısından yorumlamakta, yaşamında ‘kötü’ye ‘günah’ı, ‘iyi’ye de ‘sevab’ı eklemiş olmaktadır.¹⁵⁶ Bu durumda, dinde dualarımızın ve ibadetlerimizin objesi olan Tanrı, ahlâk alanındaki tercihlerimizde gözetilmesi gereken kutsal bir otorite olarak karşımıza çıkmakta, dini inançlarımız, ahlâki tercihlerimizde etkin bir rol oynamakta, ahlâk değerleri mutlak ve kutsal bir otoritenin desteğini alınca, yeni bir boyut kazanmaktadır.

Ahlâki hayata inanç boyutunun eklenmesi, ahlâkî açıdan iyi ve kötü olan davranışların, dindar açısından aynı zamanda günah ve sevap olarak nitelenmesi, insanın tutumunda önemli bir değişiklik meydana getirmektedir. İnanan insanların, ahlâkî değerlerin ilahî iradenin arzusuna uygun olarak şekillendiğine yönelik inançları, ahlâkî değerlere daha çok sahip çıkma eğiliminde olmalarını sağlar.¹⁵⁷ Allah inancı, ahlâk kurallarına ulvi bir dayanak oluşturarak, insan zihninde olumlu düşünceler meydana getirmektedir. Doğruluk, adalet, şefkat, merhamet ve yardımlaşma gibi ahlâkî ilkelerin Allah’a iman ile desteklenmesi, ahlâk ilkelerine hem güç, hem de devamlılık kazandırır. Bunun için ahlâkî erdemlerin en büyük destekçisi, Allah’a imandır. Allah inancı ve ahlâk birbirini bütünleyen, insan hayatına anlam kazandıran temel değerlerdir. İnançsız ahlâk, sağlam bir dayanağı, sürekliliği olmayan, aklın yorumuna mahkûm bir çıkmaza dönüşebileceği gibi, ahlâksız bir inanç da hurafe mesabesinde kalacaktır. Nitekim

---

¹⁵⁵ Aydın, **a.g.m.**, s. 1-22.

¹⁵⁶ Aydın, **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, s. 203.

¹⁵⁷ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 103.

insanlarda dini inancın zayıflamasına paralel olarak, toplumda ahlâkî ve hukukî suçların çoğaldığı görülür.¹⁵⁸ İman olmayınca ahlâkın tek başına yaptırım gücü kalmaz. Güçlü bir iman, her türlü kötülüğe engel olan çok önemli bir faktör olduğu kadar, her türlü güzel ahlâkın da kaynağıdır.

Kur'an, insanın Allah ile olan ilişkisinin mahiyeti üzerinde dururken, bu ilişkide bir sonuca varmak için imanla birlikte "sâlih amel" kavramını zikretmiştir. Sâlih amel, mü'minin kendisiyle, diğer insanlarla, evrenle ve doğrudan Allah'la olan ilişkisinde sergileyebileceği iyi ve güzel davranışların adıdır. İmanın aksiyon boyutunu oluşturan sâlih amellerin önemli bir kısmını, özellikle toplumsal yönünü çoğunlukla ahlâkî ilkeler oluşturur.¹⁵⁹ Bu durumda ahlâk, salih amelin bir parçası olup, iman-amel ilişkisi, aynı zamanda iman-ahlâk ilişkisini de içermektedir. Kur'ân'da imanın sadece kalpte bulunan soyut bir varlık olmayıp, aynı zamanda bunun dış dünyaya yönelik yansımalarının olduğuna ve imandan kaynaklanan ahlâkın statik değil, dinamik bir olgu olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁶⁰ Buna göre, amelî ve ahlâki bir boyutu da bulunan iman, bir yaptırım gücüne ve insanı iyi yönde dönüştürme özelliğine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Allah inancı, insanı ahlâki açıdan her an canlı tutan ve onun sürekli iyi yönde hareket etmesini sağlayan önemli bir güç, ahlâkî hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olmaktadır. Bu nedenle "dinin, bireyin inanç, duygu, düşünce, davranış ve ilişkilerindeki etkinliği" olarak tanımlanan dindarlık tanımında, söz konusu etkinliğin bireyin ahlâkına da bir şekilde yansıdığı zımnen ifade edilmiş olmasına paralel olarak, gerçek anlamda inanan bir kimsenin dini emir ve yasakları, dolayısıyla ahlâk kurallarını hiçe sayması düşünülemez. Dindar birey yapıp etmelerini, ahlâkî ve dinî bir bakışla sürekli sorgulamalı, ahlâk-inanç bütünleşmesini bütün davranışlarında gerçekleştirebilmelidir.

Her ne kadar, dindeki emir ve yasaklarda, insanın şerefini koruma, ahlâkını olgunlaştırma gibi bir hedefin gözetildiğinden hareketle, dindar insanın ahlâki bir yetkinliğe sahip olması gerektiği düşünülse de, bazen dindar bir insanın, kendisinden beklenen ahlâki yetkinlikle hiç uyuşmayan davranışlarına tanık olabiliyoruz. Dindarlıktaki ahlâki eksiklikler ise, zaman zaman dinin itham edilmesine sebebiyet verebilmektedir. Ahlâki alanda problemlerin müşahade edildiği bu tarz durumlarda, kanımızca sorgulanması

---

¹⁵⁸ Zahir Kızmaz, "Din ve Suçluluk:Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:15, sayı 1, Elazığ, 2005, s. 209-213.

¹⁵⁹ Ömer Aydın, **Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk İlişkisi**, İstanbul, 2007, s. 28.

¹⁶⁰ Abdülkerim Kuşeyrî, **Risale** (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1986, s. 365.

gereken, dinin, bireyi ahlâk ilkelerine uygun hareket etmeye motive edebilecek bir etkiye sahip olup olmamasından ziyade, bireyin dindarlığının mahiyeti olmalıdır. Çünkü dindarlığın, insanın Allah ile olan ilişkisini ve bu ilişkinin farklı alanlardaki farklı biçimlerdeki yansımalarını ifade ettiğini göz önünde bulundurduğumuzda, söz konusu ilişki biçiminin, ilişkinin gücünün, insanlarla, tabiat ve eşya ile olan ilişkilerde olumlu veya olumsuz yansımaları görmemiz kaçınılmazdır.¹⁶¹ Buna göre, kişinin sahip olduğu Allah tasavvuru, Allah ile kuracağı ilişki biçimini ve dolayısıyla ahlâki hayatını şekillendirecektir. Yani inandığımız “Allah”ın, Kur’an’ın bildirdiği, peygamberin inandığı Allah’a yakınlığı, ahlâki hayatımızın yönünü belirleyecektir. Kişi nasıl bir Allah’a inanıyorsa, yaşadığı hayat da inandığı bu varlığı algılamasına göre şekillenecektir. Kur’an’ın anlattığı, İslam’ın telkin ettiği ve öğrettiği Allah inancı ve tasavvuru; rahmeti, şefkat ve acıması her şeyi kuşatan, affetmesi ve bağışlaması çok, kullarının iyiliği ve kurtuluşu için ‘üzerlerine titreyen’ ancak hak edene hak ettiği cezayı da veren bir yüce yaratıcı inancıdır. O, kullarının zayıf ve güçsüz yanlarını, günah işlemeye olan eğilimlerini çok iyi bilir. Bu yüzden, işledikleri günahları telafi etme, kendilerini her seferinde yeniden düzeltme isteğine izin ve imkân tanır. Af ve tövbe kapısı sonuna kadar açıktır. Böylesi bir Allah tasavvuru, Allah’a karşı derin bir sevgi bağını da beraberinde getirecektir ki, Kur’an, müminlerin sağlıklı bir imana sahip olmaları, olumlu bir ahlâkî kişilik geliştirmeleri konularında sık sık Allah sevgisine dikkat çekmiştir.¹⁶²

Allah-insan ilişkisi açısından baktığımızda, imanın duygusal unsurlarından birinin muhabbet olduğunu görürüz. İmanın duygusal boyutu sevgiden ayrılamaz. İnanan bir insan psikolojik yönden Allah’ı sevilen bir varlık olarak tanır. Bir Müslüman’ın hayatını düzenleyen en üst değer, Allah’ı sevmek ve onun sevdiklerini sevmek, olmalıdır. Ancak bu başarıldığı zaman imanın gerçek anlamına ve zevkine ulaşılır. Allah sevgisi ve bu sevginin uzantıları imanın gereklerinden biridir. Yaratıcıdan yaratılmışlara doğru yayılmayan bir sevgi ve bağlılık, eksik ya da sahtedir. Bütün varlık ve evren Yüce Allah’a ait olduğuna göre, Allah’a karşı sorumluluğumuz, bizi bütün varlıklara karşı sorumlu kılar.¹⁶³ İnsan tabiatında yer alan tabii sevgiler ancak Allah’ı sevme ve onunla uyumlu bir hayat yaşama amacına hizmet ediyorsa dinî ve ahlâki bir anlam ve değer taşır.

---

¹⁶¹ Uysal, **a.g.m.**, s. 41-59.

¹⁶² Buhârî, "İmân", 9; Müslim, "İmân", 67.

¹⁶³ Hökelekli, "Kendini Bilmek" **İslam’a Giriş**, DİB Yayınları, İstanbul, 2007, s. 28.

Şu halde, ahlâk kanununun en etkili yaptırım gücü Allah sevgisidir. Mümin, Allah sevgisinin etkisiyle ahlâkî vazifelerini yapmaya, motive olur; Allah'ın sevdiği her işi ve ahlâkı sever. İnanan kişinin Allah'ın kendisine yüklemiş olduğu bir takım görevleri Allah'ın istediği şekilde ve kararlılıkla, ömür boyu, sürekli yerine getirebilmesi, ancak derin ve kutsal bir sevgi bağı ile mümkündür. Müminlerin hayatının en üst hedef ilkesi olan Allah sevgisi, benliği ve kişiliği kökten değiştirme gücüne sahiptir. İmanı içselleştirmiş olan bir kimse, kendisini Allah'ın sevgisine kaptırır. Allah sevgisine sahip kişi, Allah'ın isteklerini kendi isteklerine tercih eder, hayatın en üstün zevk ve mutluluğunu Allah'la uyumlu bir ilişkide bulur. Allah rızasını her şeyin üstünde görür. Allah yolunda her tür fedakârlığa ve sıkıntıya katlanır. İnanan kimsenin inancının gücü ile sevgisinin şiddeti arasında bir paralellik vardır.¹⁶⁴ İnsanın Allah ile olan ilişkisinin gücü, toplumla ve diğer bütün yaratılmışlarla olan ilişkilerinde de etkili ve belirleyicidir. Eğer üstteki bağ güçlü ise, bunun alttaki ilişkilere de çok olumlu yansımaları olacaktır. Allah ile bağı güçlü olan kişinin, kendisiyle, insanlarla, tabiat ve eşya ile de ilişkileri iyi olur.

Buna göre iman, bilgi ve ahlâk temelli bir tasdik olmasının yanı sıra Allah'a karşı duygusal bir yaşantı hali olması nedeniyle, kişinin Allah tasavvuru ve Allah'a imanının samimiyet derecesi ile dine karşı yönelim biçimi ve irade ve eylemleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda, Allah ile kurduğu ilişkide derin bir sevgi bağı söz konusu olan kişinin dine karşı yönelimi, içsel bir biçimde olurken; Allah ile kurduğu ilişki biçimi çıkarıcı bir niteliğe sahip kişinin dine karşı yönelim biçimi, çıkarıcı bir özellik taşır. Dine karşı bu iki yönelim biçimi arasındaki fark, en iyi şekilde muhtemelen şöyle tasvir edilebilir: “dışsal olarak motive edilen kişi dinini kullanır, hâlbuki içsel olarak motive edilmiş kişi, dinini yaşar”.¹⁶⁵

Dine karşı içsel bir biçimde yönlendirilmiş olan bir insan, dini, kendinde bir amaç olarak düşünür, yaşamdaki en önemli öğelerden biri olarak görür ve onun bütün yaşamı dinin hizmetinde düzenlenir. Din temel bir yaşam motifini yansıtır ve kişinin bütün yaşamını amaç ve anlama doldurur. Örneğin, tevazu, merhamet gibi dini inanç ve değerler, “herhangi bir kayıt olmaksızın” içselleştirilir ve diğer istek ve amaçlar, bu dini

---

¹⁶⁴ Talip Özdeş, “Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü”, **CÜİFD**, 10 (2006), 2, s. 13; Hidayet Aköz, **Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi**, Seriy Yay., İstanbul, 2000, s. 162.

¹⁶⁵ Bart Neyrinck, Willy Lens and Maarten Vansteenkiste, **Advances in Motivation and Achievement**, Volume 14, Motivation and Religion, Edited by Martin L. Maehr, Stuurta Karabenick, “Goals and Regulations of Religiosity: A Motivational Analysis”, s.75-105

içeriklerle uyumlu hale getirilir, onlara göre yeniden organize edilir ve onlarla bağdaştırılır.¹⁶⁶ Bu tip dindarlar için din, benliğin hizmetinde olması nedeniyle dıştan gelen bir değer olmayıp, İlahi Varlığın iradesi doğrultusunda insanı değişime zorlayan içten doğma bir değer, tüm tavır ve davranışlarının yegâne referans kaynağıdır.¹⁶⁷ Bu nedenle, dini yaşamının ne anlama geldiği konusunda farklılaşmış ve kemikleşmiş bir inanca sahip, samimi bir mümin olan iç-güdümlü bir dindar, Allah'ın kulu olarak yaşamının ne anlama geldiğini anlamaya ve bilgisini sürekli olarak artırmaya ve her zaman daha ahlâklı olmaya çaba sarf eden bir kişidir.¹⁶⁸

Buna karşın, dine karşı dışsal bir biçimde yönlendirilmiş bir birey dine faydacı veya araçsal bir tarz içerisinde yaklaşır. Söz konusu birey için din; güvenlik, teselli, sosyal statü, kendini haklılaştırma, sosyallik, avuntu ve soysal destek gibi hususları içeren dini olmayan amaçları elde etmeye yardım etmesi bakımından bir değere sahiptir. Bunun da ötesinde, dış güdümlü yönelime sahip birey, üzerinde düşünmediği ve basitleştirdiği için dini daha derin yaşamıyla iyi bir biçimde bütünleştiremez. Aksine dini, ciddiye almaksızın savunur ve onun din anlayışı dini olmayan amaçlar içinde şekillendirilir.¹⁶⁹ Dış-güdümlü yönelime sahip kimseler, dini inanç ve anlayışlarına, kendi temel ihtiyaçlarına en uygun düşen bir şekli verirler ki, bu tip dindarlığa, “fonksiyonel din” adı da verilmektedir. Her ne kadar tüm dinler kısmen fonksiyonel olsa da, dış-güdümlü dindarlar, Allah'tan yararlanırlar; kendi tabii eğilimlerinden ve kendiliklerinden fedakârlıkta bulunmaksızın Allah'a yönelirler.¹⁷⁰ İşte imanın psikolojik objesi olan Allah ile kurulan ilişkinin çıkarıcı bir tarzda kurulmuş olması durumunda, ‘dindar’ dediğimiz kişiler, dini erdemleri içlerine tam sindirememiş olmaları nedeniyle bazen önemli ahlâki zafiyetler yaşayabilirler. Dolayısıyla Allah ile kurulan ilişki biçiminin, diğer insanlar, tabiat ve eşya ile olan ilişkilerdeki bir yansıması olarak, ahlâki bakımdan problemlı davranışların dış-güdümlü dindarlarda görüleceği söylenebilir.

Nitekim, bu konuyla ilgili yapılan pek çok ampirik çalışmada ahlâkî değerlerin korunması, toplumsal huzurun sağlanması, ferdin içinde yaşadığı toplumuyla sağlıklı bir diyalog geliştirmesi vb. hususlarda dinin ve dindarlığın çok önemli fonksiyonlar üstlendiği

---

¹⁶⁶ Allport and Michael J. Ross, “Personel Religious Orientation and Prejudice”, **Current Perspectives in the Psychology of Religion**, ed. H. Newton Malony, W. Eerdmans Comp., Michigan 1977, s. 121-133.

¹⁶⁷ Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 77

¹⁶⁸ İbrahim Gürses, **Dindarlık ve Kişilik**, Emin Yayınları, 2009, s. 29.

¹⁶⁹ Allport and Ross, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁷⁰ Hökelekli, **a.g.e.**, s. 77.

ortaya konmuştur. Özellikle, dindarlıkla anormal ve anti sosyal davranışlar arasında ters yönlü bir ilişki olduğu, dindarlığın suç işlemeye karşı büyük ölçüde koruyucu bir faktör olabileceği, bu sebeple suçluların ıslahında dinin önemli bir rol oynayabileceği tespit edilmiştir.¹⁷¹ Yine gerek dinî pratikleri yapan gerekse inançlarında samimi dindar kişilerin önyargı düzeylerinin düşük, diğerkâmlık duygularının yüksek, daha uyumlu ve daha fazla sorumluluk sahibi olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca dinin emrettiği, ahlâkın da “iyi” olarak nitelediği yardımseverlik ile dindarlık tipi arasında da bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, dış-güdümlü dindarlar, iç-güdümlü dindarlara oranla daha az yardım davranışı göstermekte olup, yardım davranışı, kişisel tatmin veya statü kazanma olarak kendilerine geri dönecekse yardım davranışında bulunmaktadırlar.¹⁷²

Bu da göstermektedir ki, İnsanların kalplerinde kökleşmeyen bir iman; araştırma, sorgulama, temellendirme olmaksızın yaşanan bir dindarlık ve ahlâklılık, eksik, verimsiz ve kırılığandır. Ancak olgunluk seviyesinde ve tam bir tutum halini almış olan iman, kişiliği meydana getiren her şeyi kuşatabilen asıl ruhi faktör olarak, duygu, düşünce, tutum ve davranışlar üzerinde belirleyici ve yönlendirici bir etkiye sahiptir.¹⁷³ Din tam anlamıyla içselleştirilmesi durumunda maddi ve ruhsal gelişmede, sorunlarla başa çıkmada etkin bir rol üstlenir; bireyin ve toplumun huzur ve mutluluğuna katkıda bulunur. Bu yüzden İslam, bireysel bilinçlenme ve gelişmeyi her şeyden daha önemli görür. Sırf atadan, ana babadan öğrenildiği ya da çoğunluk öyle anladığı ve yaşadığı için bir inanç, ahlâk ve düşünce geleneğinin haklılık kazanamayacağı konusunda bizi uyarır. Gözü kapalı bir iman ve teslimiyet, İslam’ın önerdiği ve doğal bulduğu bir yol değildir. Akıl ve kalbin tam olarak tatmin olduğu bir noktaya kadar iman soruşturmasını yürütmek, Kur’an’ın sıkça teşvik ettiği bir yoldur. Nitekim yeni Müslüman olan bedevi Arapların, “Biz inandık” demelerine karşılık Yüce Allah’ın; “De ki: inanmadınız ama ‘Müslüman olduk.’ deyin; çünkü inanç henüz kalplerinize yerleşmedi.”¹⁷⁴ tarzındaki ifadesi, bunu çok açık olarak ortaya koymaktadır.

O halde, gerçek bir iman ve teslimiyet, toplumsal olarak Müslüman olmak ve öylece kalmanın ötesinde, bu kimliğe gerçekten sahip çıkıp, onu bireysel kimlik hâline

---

¹⁷¹ Allport and Ross, **a.g.e.**, s.121.

¹⁷² C. Daniel Batson, “Religious Orintation and Helping Behavior: Pesponding to One’s Own to the Victim’s Needs” **Psychology of Religion**, ed. H. Newton Malony, Baker Book House, Michigan, 1991, s. 344, 345.

¹⁷³ Hökelekli, **Din psikolojisi**, s. 187, 188.

¹⁷⁴ Hucurât,49/14.

getirebilmeği ifade eder. Bu ise, kendi kalbimizde ve benliğimizde imanın iyice kökleşmesi, tüm vicdanımıza hükmetmesiyle sağlanabilir.¹⁷⁵ Allah'a iman ve O'na karşı olan sorumluluk duygusunun kişide kökleşmesi ölçüsünde ahlâki duyarlılık keskinleşir, davranışlar ahlâki erdemlere uygunluk içerisinde gelişme gösterir. Zira, imanın tek tek kişilerin benliklerinin derinliklerinde ve bilinçlerinin aydınlığında gelişip olgunlaşması ve tam bir tutum halini alması durumunda, dini inanç ve değerler, gelişmiş bir benlik ve karakter yapısının ortaya çıkmasında, insanın sağlıklı bir ruh yapısına sahip olmasında ve olumlu kişilik özellikleri kazanmasında etkin bir rol oynar.¹⁷⁶ Dini inançların kişiliğin merkezinde belirleyici bir konuma sahip olup olmamasına bağlı olarak, yüksek derecede organize olmuş, farklılaşmış dinî inanç ve tutumlara sahip olan kişilerin kişilik yapıları ile daha alt seviyede organize olmuş inançlara sahip kimselerin kişilik yapıları birbirinden farklı özellikler taşımaktadır. Daha az derecede organize olmuş inançlara sahip olanların “ben” yapıları zayıf, “üst ben” (süper ego) yapıları ise daha kuvvetlidir. Onlar, “iyi” olan taraflarını kabul edip, “kötü” olan taraflarını bastırma eğilimi gösterirler. Buna karşın, kişiliği oluşturan temel yapı taşlarına nüfuz eden dini inançlara sahip kimseler, kuvvetli “ben” (ego) yapısına sahip bulunan ve kişiliklerinin kuvvetli ve zayıf taraflarını bilinçli bir şekilde görüp bunları olduğu gibi kabul edebilen insanlardır.¹⁷⁷

Buna göre, dini inanç ve değerler, insanın sahip olduğu bütün güçleri ele geçirme, onun bütün yapıp etmelerini, karar mekanizmalarını biçimlendirme gücüne sahiptir. Ancak dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki tek yönlü, doğrusal ve tek boyutlu değil, karşılıklı cereyan eden bir ilişki olduğundan, bu ilişki içerisinde, kişilik de, dinin insan ruhunda alacağı biçimi belirlemekte ve kişiye has davranış tarzlarının oluşmasında etkili olmaktadır.¹⁷⁸ Sahip olunan kişilik yapısı, duygularda, düşüncelerde, olayların algılanmasında, tutumlarda kısaca ferdin yaşayış tarzında kendini göstermekte, birbirinden farklı kişilik özellikleri, algılama ve yaşama açısından farklı dindarlık biçimlerini de beraberinde getirmektedir.

Örneğin, McCollugh ve arkadaşları tarafından yapılan bir araştırma kişilik özelliklerinin dindarlık üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu araştırma sonucunda, maneviyat seviyeleri yüksek insanların hem dindarlık düzeylerinin daha yüksek, hem daha

---

¹⁷⁵ Hökelekli, “Kendini Bilmek”, **İslam’a Giriş**, s. 33-36.

¹⁷⁶ Veysel Uysal, **Türkiye’de Dindarlık ve Kadın**, Dem Yayınları, İstanbul, 2006, s. 106.

¹⁷⁷ Hökelekli, **Din psikolojisi**, s. 189.

¹⁷⁸ Gürses, a.g.e., s. 34.

fazla iç kaynaklı dinî yönelime sahip hem de ruhsal açıdan daha değerbilir oldukları yönünde bulgular elde edilmiştir.¹⁷⁹ İnsan yaşamında kendine bir yer bulmaya çalışan din, insanın bütün donanımlarıyla etkileşim halindedir. Özellikle insanın duygusal ve zihinsel donanımı, dinsel yaşayışının yönünü ve yoğunluğunu belirleyebilmektedir. İnsanda hangi duygular ağır basıyorsa dinsel yaşayışı da o duygular çerçevesinde oluşmaktadır. Yani insanın duygusal yapısı onun dindarlık biçimini etkileyen temel faktörler arasındadır.¹⁸⁰ Bu nedenle, gerek Allah'a iman ve teslimiyetin kişilere göre değişen derecelerinin olması ve gerekse bir Müslüman'ın kendi hayatı içerisinde, farklı dönemlerde yoğunlaşan ya da zayıflayan dinî ilgi ve tutumlarının olabilmesi çok doğaldır. Ancak, Allah'a teslimiyetin yoğunlaşması veya zayıflaması, ahlâkî eylemin gerçekleştirilmesini veya savsaklanmasını etkileyeceğinden,¹⁸¹ dindarlık anlayışımızın merkezî değeri olarak 'takvânın' gözetilmesi ve bunun gerektirdiği bireysel ve toplumsal sonuçların elde edilmeye çalışılması, bütün hayatımızı kaplayan ve yönlendiren bir faktör olmalıdır. Takvânın meydana getirdiği sorumluluk duygusu olmaksızın, bireysel ve toplumsal olarak gerçek bir ahlâkî gelişmenin sağlanması mümkün değildir. Çünkü ancak takvâ bilinci kendisinde yerleşmiş olan bir insan, Müslümanlığın yalnızca Allah'a inançla sınırlı olmadığını, İslâm dininin kendisine bireysel ve toplumsal sorumluluklar yüklediğinin, toplumsal ve küresel ahlâksızlık ve adaletsizliklere karşı koymak suretiyle insanların mutluluğu için gayret göstermenin de dinin bir gereği olduğunun farkında olarak hareket eder. Her zaman Allah'ın huzurunda olduğunun farkında olup, bu farkındalıkla kendi varoluşunu şekillendireceğinden ahlâkî yozlaşmaya karşı uyanıktır. Kendisini sürekli içsel olarak sorgular ve denetim altında tutar. Hiçbir zaman kendisini masum görmez, kendisini eğitmek için bizzat çaba göstererek, zayıf noktalarını tedavi edebilir.¹⁸² Buna karşın, özellikle pratik bakımdan ahlâkla bütünlüklü bir ilişki içerisinde olan takva bilincinden yoksun, Allah'a karşı sorumluluğunu yerine getirme konusunda gerekli ciddiyeti takınmayan bir insan, kendini aldatma eğilimi nedeniyle davranış ve eylemlerini doğru bir şekilde değerlendirme şansına sahip olamayacak, bu ise, kendisinde dengesiz karakterlerin oluşmasına zemin

---

¹⁷⁹ R. Emmons, & R. Paloutzian, "Din psikolojisi (Çev. A. Ayten)", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 21 (2), 2001, ss.105-124, s. 113.

¹⁸⁰ Kayıklık, "Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık", Ü. Günay & C. Çelik (Ed.), **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Karahan Yayınları, Adana, 2006, s. 157-174.

¹⁸¹ İlhami Güler, "Allah-insan İlişkisinin Ahlâkî Boyutu", **İslami Araştırmalar**, V (Temmuz 1991), 3, s. 198.

¹⁸² Fazlur Rahman, **Allah'ın Elçisi ve Mesajı**, Çev. Adil Çiftçi, Ankara, 1997, s. 62-63.

hazırlayabilecektir.¹⁸³Dolayısıyla, sağlıklı düşünmenin ve ahlâki bir yaşayışın en güvenilir yolu, kendimizden başlayan ve bütün varlık ve evrene doğru genişleyen bir bakış açısına sahip olmaktır.

Kendi varlığının farkında olmayan, niçin ve hangi amaçla yaşadığını bilmeyen birisinin, kendi dışında ve ötesindeki yüce değerlerle bağlantı kurması ve ahlâklı bir hayat yaşaması da beklenemez. İnsanın doğru bilgi ve değerleri keşfedip, ahlâklı bir hayat yaşaması için, ‘kimlik’ ve ‘anlam’ arayışına doğru bir cevap bulması, sağlam ve güçlü bir kişiliğe sahip olması gerekir. Buna nedenledir ki, kişiliğin bütün veçhelerinin bir bütün olarak sağlıklı bir şekilde gelişebilmesi ve nihayetinde kişinin ahlâki olgunluğa ulaşabilmesi, çocukluktan itibaren insan kişiliğinin her yönünü ve varoluşun tüm süreçlerini kapsayan, insanın bilişsel, duyuşsal ve davranışsal bütün yönlerini geliştirmeyi amaçlayan bir eğitimin verilmesiyle mümkün olabilecektir. Buna göre, verilecek eğitimin, kişinin ruh, zekâ ve duygularının terbiye edilmesiyle birlikte bütün bir şahsiyetinin dengeli olarak büyüüp gelişmesini hedef alması gerekirken; aşkın bir referans noktasından bağımsız bir biçimde yalnızca beşeri özneyi dikkate alan günümüz eğitim anlayışı ve uygulamalarına bakıldığında, daha çok bilişsel ve rasyonel güçlerin geliştirilmesinin ön planda tutulduğu, duygu boyutunun ise ihmal edildiği görülmektedir. Bu durum, insanın bilgilerinin alabildiğince artmasına karşılık, ahlâk ve değerler alanının daralmasına, sağlıklı bir gelişmeden yoksun kalan bireylerin sağlam bir karakter ve bütünleşmiş bir kişilik geliştirememesine ve nihayetinde inanç ve ahlâk değerleriyle bağını koparmış, maddi çıkarlarını ön planda tutan, tek boyutlu insanların yetiştirilmesine yol açmıştır. Toplum otoritesi veya saf akıl temeline dayalı hümanist ahlâk anlayışlarının ve bunların öngördüğü eğitim tarzlarının başarısızlığının bir sonucu olan bu ahlâki çözüme ise,¹⁸⁴ ahlâki eğitimin hızla gelip giden duygu ve durumlar üzerine bina edilmesinin ve dini referanslardan bağımsız yürütülmesinin sağlam ve güvenilir bir yol olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Zira ahlâki eğitimin amacı, istenilen fakat kalıcı olmayan ruhi duyguların oluşturulması değil, insanda potansiyel olarak var olan ahlâki duygunun doğru bir şekilde ortaya çıkarılması, insanın kendisiyle ve diğer bütün varlıklarla arasındaki ilişkilerini sağlıklı bir zemine oturtmaya yönelik temel ilke ve değerlerin öğretilmesi ve bu değerlerin davranışa dönüştürülmesidir. Ahlâki eğitimin söz konusu amacına ulaşması noktasında en önemli destekçisi, şüphesiz ki dini inanç ve değerlerdir. İnsan davranışlarına

¹⁸³ Muhammed Esed, **Kur’an Mesajı**, çev: Cahit Koytah, İşaret Yayınları, cilt:1,2,3, Eylül, 1999, s. 1188.

¹⁸⁴ Hökelekli, **Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24.

etki ederek, onda önemli değişiklikler meydana getirmesi bakımından eğitici bir güce sahip olan dini inanç ve değerler, insan hayatına anlam katıp, geleceğe yönelik bir bakış açısı kazandırmak suretiyle, kendi benliğini tanıyan, niçin ve hangi amaçla yaşadığının farkında olan sağlam bir kişiliğin oluşmasında önemli bir rol oynar. O halde insana yönelik hedefleri açısından, ahlâk eğitimi ile din eğitimi birbirinden ayrılamaz iki unsur olup, dini öğelerden ve dinin yaptırım gücünden yoksun bir ahlâk eğitiminin, bireylerin karakteri üzerinde kalıcı izler bırakması ve davranışlarında belirleyici olması son derece güçtür.

Şu halde, insanın, parçalanmış olan kendi bütünlüğünü ve anlam dünyasını yeniden ele geçirmesinin temin edilebilmesi için, ahlâk eğitiminde doğal yetenek ve ön yatkınlıkların, gelişim süreçleri ve çevresel ortamın yanında ilahi faktörü de hesaba katan bir paradigma değişikliğine gidilmesi önemli bir adım olacaktır. Bize göre, İslam düşüncesindeki eğitim anlayışı, insanın gerek doğayla gerek kendisiyle gerekse de Tanrı ile parçalanmış olduğu ilişkiyi yeniden onarabilmesi bakımından ahlâk eğitimine yönelik tüm teorilerin ötesinde kayda değer bir yere sahiptir. Nitekim İslâm'ın nihai hedefi, inanç, ibadet ve ahlâk ilkeleri vasıtasıyla insanın benlik gelişimini engelleyici ve bozucu yönelimlerin etkisiz kılınması ve bireylere iyi davranışların kazandırılmasıdır. Söz konusu iyi davranışlar ise, Kur'an'da da belirtildiği üzere ¹⁸⁵ancak iyi karakterler elinde ortaya çıkacağından, İslam ahlâk eğitim sisteminde, aşırılıklardan uzak, insani eğilimlerin dengeli bir şekilde bütünlendiği ve kişilikte temsil edildiği bir karakter yapısının kazandırılması son derece önemlidir. Buna bağlı olarak insani arzu ve dürtülerin bütünüyle sökülüp atılması değil; söz konusu arzu ve dürtüler üzerinde denetim mekanizmaları oluşturacak bir değerler programı ile aşırılıklardan uzak dengeli ve sağlam bir kişilik yapısı hedeflenir.¹⁸⁶

Kur'an, insanları, bütünlüklü bir yaşam vizyonu sunan, insanı anlam boşluğundan ve izafiliğin şüpheciliğinden kurtaran, onun Allah'la, evrenle, kendisi ve hemcinsleriyle olan ilişkilerini tevhidî bir bütünlük içerisinde yeniden düzenleyen, dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan, ahlâkî davranışların gerçekleştirilmesine oldukça büyük bir önem atfeden, aşırılıklardan uzak, denge ve itidal üzerine kurulan bir hayat tarzına davet etmektedir. Kur'an bunu yaparken insanın belli bir yönünün değil, bütün güçlerinin yani, bilişsel ve duygusal yapısının eğitilmesine önem vermiş, insanın kavram dünyasını düzenleyip, içeriğini doldurup yeniden dizayn etmiş; tevhide dayalı bir iman ve âlem telakkisini oluşturarak insanın değer ve eylem boyutunu bu zemin üzerine inşa etmiş;

¹⁸⁵ İsrâ, 17/84 ("Herkes kendi karakter yapısına {=şakile} göre davranışta bulunur")

¹⁸⁶ Bayraktar Bayraklı, **İslam'da Eğitim**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1980, s. 190-266.

ibadetlerle de nefis terbiyesini motive edip bir tür oto-kontrol mekanizması oluşturmuştur.¹⁸⁷

Görüldüğü üzere, Kur'an'ın açıkça ortaya koyduğu dini inanç ve değerler, insanın kendisi ve bütün varlık âlemiyle tutarlı iletişimini sağlayan prensipler olması bakımından, ahlâkî değerlerin korunmasında önemli bir işleve sahip olup, insandaki ahlâkî gelişime destek vermektedir. Buna göre, söz konusu inanç ve değerlerle beslenerek gelişen olgun bir kişilikte erdemler doğal bir şekilde gelişip kendilerini gösterirken; dini inanç ve değerler de, böylesine sağlam bir kişilikte hakiki bir dindarlık olarak tezahür eder.¹⁸⁸ Başka bir deyişle, dindarlığın ahlâkî bir zemin üzerine kurulduğu bu durumda, din, bireyi ahlâk prensiplerine uygun hareket etmeye muktedir kılabacak bir motivasyon kaynağı olacaktır.¹⁸⁹ Bireyin ahlâkî gayesi, maddî bir lezzet ya da menfaat değil, vazifeleri ifâ ile manevî bir kemâle ermek, Allah'ın rızasını kazanmak olacaktır. Bu noktada rasyonalist ahlâk felsefesindeki ahlâkî eylemin koşulsuzluğu ile Allah rızasının koşulsuzluğu arasında bir paralellik olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁰ Bir davranışın dışsal faktörlerden bağımsız olarak yalnızca aklen ahlâkî olduğu için yapıldığında ahlâkî bir davranış olma değeri kazanabilmesine benzer şekilde, İslâm ahlâk felsefesinde de, bir müslümanın davranışının ahlâkî değeri, o davranışın diğer bütün yönlendirici faktörlerden bağımsız bir şekilde Allah rızasının gözetilerek yapılmasına bağlıdır.

Kuşkusuz İslâm ahlâk felsefesinde ahlâkî davranışın kriteri olarak Allah rızasının alınması, bütün Müslümanların eylemlerini bu kriterle bağlı olarak gerçekleştirebileceklerinin varsayıldığı anlamına gelmez. Bu konuda İslâm ahlâkında takva sahibi Müslümanlar ile takva sahibi olmayan Müslümanlar arasında bir ayrıma gidilmiş ve İslâm dini, kural ve değerlerini, davranışlarını sevgi, korku, saygı görme gibi dışsal faktörlerle yönlendirme eğilimindeki çoğunluğu, yani ortalama Müslümanları temel alarak ortaya koyduğundan dolayı, vazife fikrinin, çeşitli halk tabakaları arasında yayılmasında hiçbir felsefî teorinin gösteremediği bir başarı göstermiştir.¹⁹¹

---

¹⁸⁷ Enam, 6/106,165; Haşr, 59/7,24 ; A'râf, 7/180; İsrâ,17/70, 110; Tâhâ, 20/8; İhlâs, 112/4;Tîn, 95/4; Bakara, 2/30; Yûnus, 10/14; Hucurât, 49/13; Zâriyât, 51/56

¹⁸⁸ Alâk, 96/1-5.

¹⁸⁹ Erdem, **a.g.e.**, s. 125-130; A., Hamdi Akseki, **Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı**, Sad. Ali Arslan Aydın, Nur Yayınları, 3. Baskı, Ankara, s. 114.

¹⁹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Yüksek İslâm Ahlâkı**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964, s. 47.

¹⁹¹ A. Naim Babanzâde, **İslâm Ahlâkının Esasları**, Diyanet Vakfı Yayınları, Sad. Recep Kılıç, Ankara, 1995, s. 77-79.

V. DİNDARLIK VE AHLÂK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ahlâki olgunluk konusunda yaptığımız yurtiçi ve yurtdışı literatür incelemesi sonucuna göre, özellikle yurtdışında yapılmış çalışmalarda, ünlü ahlâk kuramcısı Lawrence Kohlberg ve onun geliştirmiş olduğu ahlâki gelişim kuramı karşımıza çıkmaktadır. Gerek Kohlberg'in kendi çalışmalarında¹⁹² ve gerekse ahlâk alanında araştırma yapan diğer düşünürlerin çalışmalarında,¹⁹³ Kohlberg'in öne sürdüğü ahlâki yargı gelişimi düzey ve evrelerinin aynı zamanda ahlâki olgunluk düzeyleri olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Bu bölümde, farklı gelişim alanları arasındaki ilişkinin mahiyetine yönelik araştırmalar bağlamında yürütülen ahlâki ve dini gelişim arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara yer verilecektir.

Kohlberg, dinî inancın ahlâk gelişimi için önceden gerekli olup olmadığı, dini inançları sağlam olan ergenlerin, agnostik ve herhangi bir dini kurum, kuruluş veya gruba bağlılığı olmayan akran gençlere göre kendisinin ortaya koymuş olduğu aşamalarda daha yüksek bir dereceye sahip olup olmadıkları ile ilgili bir araştırma özetinde, din ile ahlâki yargı arasında bir ilişki bulamadığını ileri sürmüştür. Buna göre, sosyal sınıf ve köy-şehir farklılıkları sabitlendiğinde, Protestan, Katolik, Müslüman ve Budist çocuklar aynı aşamalardan aynı hızda geçmektedirler.¹⁹⁴

Bilzard'ın (1980/1982) din ile ahlâki yargı arasında bir ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla yapmış olduğu çalışmada, dokuz Protestan mezhebin yetişkinleri arasındaki en önemli farklılıkların kilisenin doktrinlerine bağlanabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, kişisel bir tanrı, dıştan kaynaklı bir otorite ve evanjelik bir sosyal bakış açısını öğretim konusu yapan kilise üyelerinin, soyut bir tanrı, iç kaynaklı bir otorite ve insancıl bir sosyal bakış açısını öğretim konusu yapan kilise üyeleri kadar yüksek sonuç elde etmelerinin beklenemeyeceği ifade edilmiştir. Yine Rest (1986) de, liberal bir dini düşünce sisteminin, fertlerin problem-çözme kapasiteleri üzerine daha büyük sorumluluk

---

¹⁹² Kohlberg, "Moral Education For A Society In Moral Transition", **Educational Leadership**, Vol.: 33. Issue:1, 1975, s. 48-50.

¹⁹³ Hauser Cushman, Jin Young and Mikhail, "A Dissociation Between Moral Judgments and Justifications", **Mind & Language**, Vol:22. No:1, Blackwell Publishing, San Francisco, 2007, s. 1-3.

¹⁹⁴ Clouse, **a.g.m.**, s. 772.

taniyacağını ve dış otoriteye daha az dayanacağını ve böylece doğru çözümlere ulaşma hususunda daha çok pratiği teşvik edeceğini ifade eder.¹⁹⁵

Caldwell ve Berkowitz (1987) tarafından, ahlâki ve dini düşünce gelişimi arasındaki ilişki ve ahlâki ve dini düşünce gelişiminin gelişim psikolojisine odaklı bir ders programı ile etkilenme olasılığını araştırmak amacıyla, Wisconsin'de (ABD) 15-18 yaşlarında, 10-12. sınıflardaki 50 öğrenci üzerinde yürütülen bir çalışmada elde edilen bulgular, araştırmacıların, ahlâki düşüncenin dini düşüncenin önünde geliştiği, ahlâki düşüncenin dini düşünce için gerek şart ama yeter şart olmadığı yönündeki hipotezlerini doğrulamıştır.¹⁹⁶

Dekka ve Broota (1988) tarafından, Hindu, Müslüman, Katolik ve Sikh toplulukları üzerinde yapılan çalışmada dindarlık puanları ile ahlâki yargı puanları arasında olumsuz bir ilişki bulunduğu belirtilmektedir.¹⁹⁷

Nucci ve Turiel (1993) tarafından iki aşamalı bir araştırma yürütülmüş ve araştırmanın birinci bölümü Amish-Mennonite ve Dutch Reform Calvinist topluluktan alınan 10-16 yaşlarındaki çocuklar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar, deneklerin ahlâki kavramlarının, dini kurallara ilişkin bilgilerine veya bağlılıklarına indirgenemeyeceğini ortaya koymuştur. Tüm deneklerin, ahlâki meseleleri İncilin kuralları açısından değil adalet düşüncesi açısından değerlendirdikleri görülmüştür. Çalışmanın ikinci bölümü ise, Yahudi çocuklar üzerinde yürütülmüş ve birinci bölümdeki bulgulara paralel olarak, Yahudi çocukların ahlâki ve dini emirler arasında ayırım yapabildikleri bulunmuştur. Bu bulgular doğrultusunda araştırmacılar, çocukların, ahlâki, sosyal yapıyı ve dini içeren çok yönlü sosyal anlayışlar oluşturduklarını ve iyi olan şey hakkındaki kavramlarından ayırt edilebilen bir tanrı kavramına sahip olabildiklerini zikretmektedirler.¹⁹⁸

İnanç gelişimi ve bunun genç yetişkinlerdeki ahlâki düşünce ve kimlik durumu ile ilişkisini incelemek amacıyla Eugene J. Mischey ve Power tarafından yapılan bir çalışmada, yaşları 20-35 arasında değişen toplam otuz katılımcıdan dördünde ahlâki yargı düzeyinin inanç düzeyine göre daha gelişmiş olduğu, on yedisinde inanç düzeyinin ahlâki

---

¹⁹⁵ A.g.m., s. 774

¹⁹⁶ Nermin Çiftçi, **Almanya ve Türkiye'deki Türk Lise Öğrencilerinin Ahlâki Yargı Yeteneklerinin Karşılaştırılması**, Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst., İstanbul, 2001, s. 131, 132.

¹⁹⁷ Advie Tolunay, **The Relationship Between Religiosity, Dogmatism, And Moral Reasoning**, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2001, s. 42.

¹⁹⁸ Tolunay, a.g.t., s. 37, 38.

yargı düzeyinden daha ileride olduğu ve dokuzunda ise ahlâki yargı düzeyi ile inanç düzeyinin paralellik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁹⁹

Day, J. ve Maedts, M. (1995) tarafından dini ve ahlâki yargı düzeylerini karşılaştırmak amacıyla, Belçikalı gençlerden oluşan bir popülasyon üzerinde yapılan bir çalışmada, hem kadınlarda hem de erkeklerde ahlâki yargı puanları dini yargı puanlarından daha yüksek çıkmıştır. Ancak söz konusu farklılıklar, istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yani ahlâki yargı puanları belirgin bir şekilde dini yargı puanlarından farklı bir düzeyde değildir. Yine sert, yargılayıcı, cezalandırıcı ve ulaşılması güç bir tanrı anlayışına sahip olan ergenlerin dini yargı puanlarının ahlâki yargı puanlarından daha yüksek; seven, bağışlayıcı, anlayışlı ve kendisi ile ilişki kurulabilen bir tanrı anlayışına sahip olanlarda ise dini yargı puanları, ahlâki yargı puanları ile eşit ve bazı durumlarda ise ahlâki yargı puanlarından daha yüksektir.²⁰⁰

Antony D. Norman tarafından, Amerika'daki halk okulu ve Hıristiyan okulunda okuyan 4. ve 8. sınıftan seçilen öğrenciler üzerinde yapılan çalışmada, ikilemlerin çözümünde Hıristiyan okulu öğrencilerinin %82'sinin, halk okulu öğrencilerinin ise %8'nin dini referanslara başvurdukları ve dini gruplarda ikinci evredeki yargı tarzının seküler gruplara oranla daha az olduğu görülmüştür.²⁰¹

Ji'nin dindarlığı, "yaratılıştan", "soruşturucu" ve "ortodoks yönelimli" bir bakış açısı ile ele alarak, dini yönelim ile ilkeli ahlâki akıl yürütme arasındaki bağlantıyı incelemek amacıyla yaptığı araştırma, bir kentsel Protestan üniversitesinde lisans öğrenimi gören öğrenciler ve mezun öğrenciler üzerinde yürütülmüştür. Araştırma bulguları, eğitimin, dindarlık ve ahlâki gelişim arasında ilişkinin oluşmasında önemli bir rolü olduğunu göstermiştir. Mezun olmamış öğrenciler için dindarlık, ahlâki akıl yürütmeyi tahmin edebilmede önemli görülmüştür. Yaratılıştan ve soruşturmacı dindarlığın, bireylerin ilkeli ahlâki akıl yürütmeye bağlı olma olasılığını artırdığı ve kuramsal Ortodoksluğun, ilkeli akıl yürütme ile zıt bir şekilde ilişkili olduğu görülmüştür.²⁰²

---

¹⁹⁹ James Fowler, "Moral Stages and The Development of Faith", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980., s. 154.

²⁰⁰ J. Day and M. Maedts, (1995), "Convergence And Conflict in the Development of Moral Judgment And Religious Judgment", [http:// search. Epnet. com/](http://search.epnet.com/)

²⁰¹ Antony D. Norman, "Moral Reasoning and Religious Belief: Does Content Influence Structure?", **Journal of Moral Education**, Vol.27, No.1, The Norham Foundayion, 1998, s. 89, 94.

²⁰² Ji Chang-Ho C. "Religious Orientations in Moral Development." *Journal of Psychology and Christianity*, Vol. 23 (1), 2004, ss. 22-30.

Türkiye’de ise;

Erol Güngör, profesörlük tez çalışmasında belli bir ahlâki gelişme seviyesinin insanın genel değer profili bakımından bir özellik gösterip göstermediğini tahkik etmiş ve Türk toplumundan alınan 18 yaşın üzerinde, yüksek tahsilli kadın ve erkeklerin büyük çoğunluğunun Kohlberg şemasında ahlâki gelişmenin en üst evresi sayılan ‘evrensel ahlâk’ mertebesine ulaştığı ve dini değerlerin de içinde bulunduğu değer sistemleriyle ahlâki gelişme veya adalet anlayışı arasında paralel bir gelişmenin bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır.²⁰³

Şemin, “Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı” adlı araştırmasında, yaşları 4 ile 16 arasında olan toplam 291 anaokulu ve ilköğretim öğrencisiyle çalışmıştır. Araştırma sonucunda, yoğun arkadaş ilişkisinin olgun ahlâki yargı gelişimine olumlu etkisi olduğu bulunmuştur. Ayrıca bencil davranış ile ailedeki birey sayısının azlığı arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur. Yani ailedeki birey sayısı ne kadar azsa, bencil davranışın daha çok ortaya çıktığı bulunmuştur.²⁰⁴

Çileli, 14 ile 18 yaşları arasında bulunan öğrencilerde ahlâki yargı ile zihinsel gelişim arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda, ahlâki yargı ile okul türü, cinsiyet ve yaş arasında fark bulunmamıştır.²⁰⁵

Özkaynak, “Teğmen Kalmaz İlkokuluna Devam Eden 6–11 Yaş Grubu Çocukların Ahlâki Yargı Gelişimi” adlı araştırmasında cinsiyet, annenin eğitim durumu ve kardeş sahibi olup olmama durumunun çocuğun ahlâki yargı gelişimi üzerinde etkili olmadığını bulmuştur.²⁰⁶

Koyuncu, cinsiyet rolü kimliği ile ahlâk gelişim evrelerini karşılaştırmıştır. Araştırma sonucunda cinsiyet rolü kimliği ile ahlâk gelişim düzeyleri arasında bir ilişki bulunamamıştır.²⁰⁷

---

²⁰³ Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1998, s. 108.

²⁰⁴ Refia Şemin, **Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı**, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s.28

²⁰⁵ Meral Çileli, **14–18 Yaşları Arasındaki Öğrencilerde Ahlâki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1981, s.92

²⁰⁶ Benan Özkaynak, **Teğmen Kalmaz İlkokuluna Devam Eden 6–11 Yaş Grubu Çocukların Ahlâki Yargılarının Gelişimi**, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1982, s.197

²⁰⁷ Nur Koyuncu, **Cinsiyet Rolü Kimliği ile Ahlak Gelişimi Evrelerinin Karşılaştırılması: Üniversite Üçüncü Sınıf Öğrencilerinde Bir Araştırma**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1983, s.40

Koca, ilkokul birinci sınıfa devam eden yedi yaşındaki 120 çocuk üzerinde yaptığı araştırmada, çocukların ahlâki yargılarına cinsiyet, annenin eğitim durumu, kardeş sahibi olup olmama, anaokuluna gidip gitmeme gibi değişkenlerin etkisi olup olmadığını araştırmıştır. Araştırma sonucunda yedi yaşındaki birinci sınıf öğrencilerinin cinsiyet, annenin eğitim durumu, kardeş sahibi olup olmama, anaokuluna gidip gitmeme değişkenleri ile ahlâki yargıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur.²⁰⁸

Akkoyun, “Empatik Eğilim ve Ahlâki Yargı” adlı çalışmasında duygusal empati ile ahlâki yargı arasında anlamlı bir ilişki bulmuştur.²⁰⁹

1990-1991’in Dünya Değerler Araştırması’nda (World Values Surveys) ise, Türkiye’de Tanrı’ya büyük değer atfeden Müslümanların ahlâki ihlâllere karşı oldukları, Tanrıya inanma ve ahlâksızlığa müsamaha gösterme arasında negatif, anlamlı ilişkilerin bulunduğu gözlenmiştir. Bu, Tanrının bilinçli, güçlü ve ahlâki bir varlık olarak tasavvur edilmesinin ahlâki düzeni destekleyecek role sahip olduğunu göstermektedir.²¹⁰

Kaya, bazı kişisel değişkenlere göre üniversite öğrencilerinin ahlâki yargıları üzerine araştırma yapmıştır. Üniversite öğrencilerinin sınıf düzeyi, cinsiyeti, kavrama gücü, benlik tasarımı düzeyi ve uyum düzeyi ile ahlâki yargıları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Ailenin ekonomik durumu, hayatlarının çoğunu geçirdikleri yerleşim birimi gibi bazı değişkenler ile ahlâki yargı düzeyleri arasında önemli bir fark görülemez. Öğrencilerin ahlâki yargı düzeylerinin geleneksel düzeyde olduğu bulunmuştur.²¹¹

Kurt, rehber öğretmenler ve öğretmenlerin ahlâki gelişim düzeylerini ve denetim odağı algılamalarını araştırmıştır. Araştırma sonucunda cinsiyet ve branşlara göre ahlâk gelişimi düzeyleri ve denetim odağı algılamaları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Fakat istatistiksel olarak anlamlı olmamakla beraber rehber öğretmenlerin ahlâki yargı puanlarının diğer öğretmenlerden (sosyal bilgiler ve fen bilgisi) daha yüksek olduğu bulunmuştur.²¹²

---

²⁰⁸ Gelengül Koca, **İlkokul Birinci Sınıfa Devam Eden Yedi Yaşındaki Çocukların Ahlâki Yargılarını Etkileyen Bazı Faktörler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987, s.124

²⁰⁹ Füsün Akkoyun, “Empatik Eğilim ve Ahlâki Yargı”, **Psikoloji Dergisi**, Cilt 6, Sayı 21, Nüve Mat. Ankara, 1987, s.91-98.

²¹⁰ Stark Rodney, “Gods, Rituals, and The Moral Order”, **Journal For The Scientific Study Of Religion**, Ed. G. Jelen , 40:4 (2001), Aralık, s. 624-634.

²¹¹ Mevlüt Kaya, **Bazı Kişisel Değişkenlere Göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlâki Yargıları**, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s.94,95

²¹² Yakup Kurt, **Rehber Öğretmenler ve Öğretmenlerin Ahlâk Gelişim Düzeyleri ve Denetim Odağı Algılamaları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1996, s.37-38

Ilgar (1996) denetim odağının değer sistemleri, ahlâki gelişim düzeyi ve öz ahlâki değerlendirme üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma sonucunda denetim odağının değer sistemleri ve öz ahlâki değerlendirmeyi etkilediği, ahlâki gelişim üzerinde ise etkili olmadığı bulunmuştur. Öz ahlâki değerlendirmede ise içten denetimliler dıştan denetimlilere göre daha tutarlı eğilim göstermektedirler.

Ergun Kılıç, Mrkaljevic (1998) tarafından Müslüman-Türk örneklem grubu üzerinde, dindarlık ve ahlâki yargı gelişimi arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırmada, düşük düzeyde dini tutumlara sahip bireylerin ahlâki yargı düzeylerinin yüksek olduğunun saptandığı belirtilmiştir. Buradan hareketle Kılıç, Kur'an'da dikte edilen vazifelerin, yükümlülüklerin ve hakların Müslümanların yaşam tarzında büyük bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiş ve bu durumun vazife bağımlı bir ahlâki yargıya yol açan olası bir faktör olabileceğini ileri sürmüştür.²¹³

Tolunay tarafından, Müslüman-Türkler ve küçük bir grup ateist üzerinde, dindarlık derecesi, dogmatizm ve ahlâki sorgulama arasındaki ilişkileri incelemek için yapılan bir başka araştırmada, diğer dinleri inceleyen araştırmalara dayanarak, dindarlık ile dogmatizm arasında pozitif, dogmatizm ve ahlâki sorgulama arasında negatif ve dindarlık ile ahlâki sorgulama arasında ise negatif bir ilişkinin bulunduğu yönünde hipotezler ileri sürülmüştür. Söz konusu hipotezleri sınamak için Boğaziçi Üniversitesi, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nden 283 öğrenciye dindarlık ölçeği, dogmatizm ölçeği ve Rest'in Değerlerin Belirlenmesi Testi uygulanmıştır. Sonuçta dindarlık derecesi ile dogmatizm arasında pozitif, dogmatizm ve ahlâki sorgulama arasında ise negatif bir ilişki bulunurken, dindarlık derecesi ile ahlâki sorgulama seviyesi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı saptanmıştır. Ayrıca araştırmada demografik özelliklere göre ahlâki sorgulama seviyeleri de incelenmiş, kadınların, İlâhiyat Fakültesi öğrencilerinin ve çalışmayan anneye sahip olan katılımcıların ahlâki sorgulama seviyelerinin diğerlerine göre daha yüksek olduğu bulunmuştur.²¹⁴

Çiftçi, Almanya ve Türkiye'deki Türk lise öğrencilerinin ahlâki yargı yeteneklerini etkileyen faktörleri karşılaştırmalı olarak incelemiş, ayrıca iki farklı kültür içinde yetişmiş olan öğrencilerin ahlâki yargı yeteneklerini ve ahlâki atmosfer olarak okullarını nasıl algıladıklarını karşılaştırmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre İslam dininin emirlerine uyulmasında zorlanma ve zorlanmama durumu Almanya ve Türkiye'deki Türk lise

²¹³ Tolunay, **a.g.t.**, s. 36, 37.

²¹⁴ Tolunay, **a.g.t.**, s. 67.

öğrencilerinin ahlâki yargı yeteneklerini etkileyen bir faktördür. Almanya’da bulunan Türk öğrencilerin Türkiye’de bulunan yaşlılarına göre aileleri tarafından İslam dininin emirlerine uymaya daha fazla zorlandığı bulunmuştur. Yani araştırmanın bulgularına göre Türkiye’deki bir öğrenci “ailem bana dini baskı yapıyor” dediğinde bu öğrencinin ahlâki yargı yeteneği puanı 2.55’lik bir risk oranı ile ortalamanın altındaki grupta olma olasılığını artırırken, Almanya’daki bir öğrencinin “ailem bana dini baskı yapıyor” dediğinde bu öğrencinin ahlâki yargı puanının ortalamanın altında olması riski 10.67’dir. Fakat buna rağmen t-testi ile karşılaştırıldığında Almanya’daki öğrencilerin ahlâki yargı puanlarının Türkiye’dekilerden anlamlı bir fark ile daha yüksek olduğu bulunmuştur. Çiftçi böyle bir bulguya ulaşmasının nedenini Almanya’daki lise öğrencilerinin yasadıkları kültürün, okuldaki aldıkları eğitimin etkisi olabileceğini düşünmüştür. Cinsiyet açısından ahlâki yargı yeteneği puanları karşılaştırıldığında ise erkek öğrencilerin lehine anlamlı bir fark bulunmuştur. Çiftçi farklılığın kaynağının cinsiyetten çok kız öğrencilerin Türk ailelerinde bağımsız karar verme ve hareket etme, otonom düşünceler ve davranışlar geliştirme açısından erkeklere oranla dezavantajlı olarak yetiştiriliyor olmalarından kaynaklandığını düşünmektedir.²¹⁵

Oktay, kişilerin ahlâki yargıları ve ahlâki davranış niyetleri arasındaki farklılıkları çok boyutlu olarak analiz etmiştir. Analiz sonuçlarında bazı durumlarda işletme yüksek lisans öğrencileri ve özel sektör yöneticilerinin ahlâki yargılarıyla ahlâki davranış niyetleri arasında farklılıklar olduğu ancak bunların genelleme yapmak için yeterli olmadığı; ahlâki yargılardaki farklılıkların değer yapılarındaki farklılıklardan kaynaklandığı ve öğrenciler ile yöneticilerin ahlâki olmayan davranışları engelleyen faktörlerin önemi konusundaki algılamalarının farklı olduğu bulunmuştur.²¹⁶

Acuner, Samsun il merkezindeki çeşitli okullarda 2002-2003 öğretim yılında öğrenim gören 14-18 yaş arasındaki toplam 437 genç üzerinde yaptığı araştırmada, ilköğretimde ve orta öğretimde zorunlu dersler arasında bulunan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi bağlamında, gençlerin ahlâki yargılarını ve davranışlarını etkileyen faktörlerin neler olduğunu ve bu faktörlerin arasında dinin ve dini yaşantının, dindarlığın ve din eğitiminin nasıl bir yer işgal ettiğini tespit etmeye çalışmıştır. Araştırma sonucunda, din

---

²¹⁵Çiftçi, a.g.t., s.132.

²¹⁶ Selim Oktay, **Kişilerin Ahlâki Yargıları ve Ahlâki Davranış Niyetleri Arasındaki Farklılıkların Çok Boyutlu Analizi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s.32-35

eğitimi alınan yerlerin farklılığı, gençlerin ahlâki yargı düzeyleri arasında anlamlı bir fark oluşturmamakla birlikte, devam ettikleri okul türü bakımından, İmam Hatip Lisesi'ne devam eden gençlerin ahlâki yargı düzeylerinin, gelenek öncesi düzeyde 2. Evrede ve gelenek sonrası düzeyde 6. evrede, diğer okul türlerine devam eden gençlerin ahlâki yargı düzeylerinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Yine, annenin dindarlık düzeyini “dindar” ve “biraz dindar” olarak algılayan gençlerin ahlâki yargı düzeylerinin, gelenek sonrası düzey içinde bulunan 5. Evrede, annenin dindarlık düzeyini “dindar değil” olarak algılayan gençlerin ahlâki yargı düzeylerinden daha düşük olduğu görülmüştür. Acuner, annenin dindarlık düzeyi ile ilişkili söz konusu bulguyu değerlendirirken, dinin esas söyleminde yer almayan, fakat din yerine konulan yorumlar sonucu oluşan dindarlık anlayışının beraberinde baskı ve zorlamayı getirdiğini, dolayısıyla dinin değil, ama birtakım yanlış dindarlık algılarının ve anlayışının ahlâki gelişim önünde büyük engel olarak durduğunu ifade etmektedir. Temel amacı bireylere ahlâki davranışlar kazandırmak olan dinin, ahlâki yargıyı ve davranışları geliştirici bir tarzda kullanılabilmesi, doğru anlaşılması ve yorumlanmasına bağlıdır. Aksi taktirde dinin potansiyelinde var olan ahlâki yargıyı geliştirici güç, engelleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁷

Hatunoğlu, farklı ahlâki gelişim düzeylerinde bulunan üniversite öğrencilerinin kendilerinin ve toplumun ahlâk düzeyini değerlendirmelerini ve psikolojik belirti düzeylerini karşılaştırmıştır. Araştırmasını üniversite 1.sınıf ve 4.sınıf öğrencilerinden 200 kadın, 200 erkek olmak üzere toplam 400 öğrenci üzerinde gerçekleştirmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre bireylerin kendilerine verdiği ahlâk notu yükseldikçe psikolojik belirti düzeyi düşmektedir. Cinsiyet açısından bakıldığında kızlar erkeklere göre ahlâki gelişim açısından daha fazla olgunlaşmışlardır. Kızların fobik anksiyete, anksiyete bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk ve öz ahlâki değerlendirme puanları erkeklerden daha yüksek bulunmuştur. 1.sınıf öğrencilerinin rahatsızlık ciddiyeti indeksi düzeyi 4.sınıf öğrencilerine göre daha yüksek bulunmuştur. 1.sınıf öğrencilerinin psikolojik belirtileri incelendiğinde obsesif kompulsif bozukluk, depresyon, fobik anksiyete düzeyleri 4.sınıfta bulunan öğrencilere göre daha yüksektir. 4.sınıf öğrencilerinin ise toplumsal ahlâki değerlendirme düzeyleri 1.sınıf öğrencilerine göre daha yüksektir. Tüm öğrenci grubu dikkate alındığında

---

²¹⁷ Hacı Yusuf Acuner, **14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlâki Yargı Gelişimi ve Ahlâk Eğitimi**, Doktora Tezi, Samsun, 2004, s.111

ise psikolojik belirtiler boyutunda rahatsızlık düzeyi en yüksek çıkan obsesif kompulsif düşüncelerdir.²¹⁸

Çapan (2005) 3–11 yaş çocuklarının ahlâk gelişimlerini Piaget'in ahlâki gelişim kuramına göre incelemiştir. Örnekleme oluşturan çocukların 80 tanesi 3 yaş, 125 tanesi 4 yaş, 113 tanesi 6 yaş, 204 tanesi 7 yaş ve 225 tanesi 11 yaş grubundadır. Araştırmanın sonucunda Piaget'in temel önermelerinin halen devamlılığını koruduğu, ahlâki gelişimde bilisel gelişime paralel olarak sıralamanın değişmediği ancak üst düzeyde ahlâki yargıda bulunma yasında değişmeler olabileceği görülmüştür.

Çırak (2006) üniversite öğrencilerinin ahlâki yargı yetenekleri ile kendilerini gerçekleştirme düzeylerini karşılaştırmıştır. Araştırmada cinsiyete göre karşılaştırma yapıldığında, erkek öğrencilerin kız öğrencilere göre, ahlâki yargı yeteneği puanları açısından daha geleneksel olduğu sonucuna varılmıştır. Öğrencilerin, yaşamlarının büyük bir bölümünü geçirdikleri yerleşim birimleri karşılaştırıldığında, farklı yerleşim birimlerinin ahlâki yargı yeteneği puanlarını etkilemediği bulunmuştur. Kendini gerçekleştirme düzeyi puanları düşük olan öğrencilerin, yüksek olanlara göre daha geleneksel olduğu bulunmuştur. Yine araştırmanın sonuçlarına göre annesi “okuryazar veya ilköğretim mezunu” olan öğrencilerin, ortaokul, lise ve üniversite mezunu olanlara göre, ahlâki yargı puanları açısından geleneksel gruba girmede daha fazla risk taşıdığı bulunmuştur.

Süslü tarafından yapılan bir araştırmada, örneklem grubuna giren katılımcıların % 52,4'ü, dindarlık ile ahlâklılık arasında bir ilişkinin olması gerektiğini belirtmiştir. Süslü (2006), bu araştırma verilerine dayanarak teorik anlamda dinin ahlâk üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğuna dair güçlü bir kabulün bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, araştırma alanında “bir insan veya bir toplum hayatında Tanrı inancı ne kadar güçlü ise ahlâki hayatta o ölçüde güçlüdür.” yargısı teorik anlamda dinin ahlâkla ilgili telkinleri ve onların kabul edilebilirliği açısından önem taşımaktadır.²¹⁹

Demirhan, yoğun düşünme eğitimi programının suçlu çocukların ahlâki yargılarına etkisini incelemiştir. Araştırmanın örneklemini 14 çocuk kontrol grubu, 14 çocuk deneme grubu olmak üzere 28 suçlu erkek çocuk oluşturmuştur. Araştırmadan elde edilen bulgulara

---

²¹⁸ Bkz. Aşkın G. Hatunoğlu, **Farklı Ahlâki Gelişim Düzeylerinde Bulunan Üniversite Öğrencilerinin Kendilerinin ve Toplumun Ahlak Düzeyini Değerlendirmeleri ve Psikolojik Belirti Düzeylerinin Karşılaştırılması**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

²¹⁹ Harun Süslü, **Din ve Ahlak İlişkisine Sosyolojik Bir Yaklaşım İncesu Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006. s. 88, 96.

göre deneme ve kontrol grubu suçlu erkek çocukların tepki süresi, hata sayısı ve ahlâki yargı düzeyleri ön test puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Yoğun düşünme eğitimi sonrası deneme ve kontrol grubu suçlu erkek çocukların tepki süresi son test puan ortalamaları arasında fark bulunamamış, deneme grubu suçlu erkek çocukların hata sayısı son test puan ortalamaları kontrol grubu suçlu erkek çocukların hata sayısı son test puan ortalamalarından önemli düzeyde düşük olduğu bulunmuştur.²²⁰

Gültekin, psikoloji, rehberlik ve psikolojik danışma, sosyal hizmet öğrencilerinde üniversite eğitiminin ahlâki yargı yeteneğine etkisini araştırmıştır. Araştırmanın sonucuna göre öğrencilerin ahlâki yargı yeteneği puanları cinsiyet, bölüm, sınıf, yas, yaşamın çoğunun geçirildiği yer, annenin eğitim düzeyi değişkenlerine göre farklılaşmamaktadır. Babaları üniversite eğitimi almış öğrencilerde ahlâki yargı yeteneği puanları diğer gruplara göre anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur. Gültekin böyle bir bulgunun ortaya çıkmasının üniversite eğitimi almış babaların, aldıkları eğitimin etkisi ile çocuklarının farklı bakış açılarını desteklediklerinden ve otoriter olmayan tutumları benimseme gibi özelliklere sahip olduklarından kaynaklandığını düşünmektedir.²²¹

Şafak, ilköğretim okullarında çalışan öğretmenler ve yöneticilerin bilişsel ahlâki yargı yeteneklerini çok boyutlu olarak incelemiştir. Araştırma sonucunda okul yöneticilerinin öğretmenlere göre ahlâki yargı düzeylerinin daha yüksek olduğu, kadrolu çalışan öğretmenlerin sözleşmeli çalışan öğretmenlere göre ahlâki yargı düzeylerinin daha yüksek olduğu, yöneticiler ve öğretmenler için, öğretmenlik kıdemi arttıkça ahlâki yargı puanlarının arttığı saptanmıştır. Ayrıca yöneticiler ve öğretmenlerin ahlâki yargı testi puanlarının cinsiyet değişkenine göre farklılık göstermediği bulunmuştur.²²²

Küçükalp tarafından ahlâki yargı gelişimi ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada, gerek dindarlık toplam puanının gerekse bu toplam puanı belirleyen tek tek dindarlık boyutlarından alınan puanların, ahlâki yargı puanını açıklamada olumlu yönde fakat zayıf bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Yani dindarlık

---

²²⁰ Bkz. Tuğba D. Demirhan, **Yoğun Düşünme Eğitimi Programının Suçlu Çocukların Ahlâki Yargılarına Etkisinin İncelenmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

²²¹ Filiz Gültekin, **Psikoloji, Rehberlik ve Psikolojik Danışma, Sosyal Hizmet Öğrencilerinde Üniversite Eğitiminin Ahlâki Yargı Yeteneğine Etkisi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2008, ss.49-59

²²² Zeki Şafak, **İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenler ve Yöneticilerin Bilişsel Ahlâki Yargı Yeteneklerinin Çok Boyutlu Olarak İncelenmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.124-132

ve ahlâki yargı arasındaki ilişki pozitif ve kısmen de aynı yönde olmakla birlikte dindarlık ahlâki yargıyı çok düşük düzeyde açıklama gücüne sahiptir.²²³

Şengün tarafından lise öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeylerinin bazı kişisel değişkenler açısından incelenmesi amacıyla yapılan araştırmada, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeylerinin diğer lise öğrencilerinininkilere göre yüksek bulunmuştur.²²⁴

Kaya ve Aydın tarafından yapılan araştırmada, üniversite öğrencilerinin dini inançları ile ahlâki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırma, On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, Eğitim Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği bölümünde, Fen-Edebiyat Fakültesi Psikoloji ve Felsefe bölümlerinde 2010–2011 öğretim yılında öğrenim gören öğrencilerden, tesadüfi olarak seçilen toplam 606 öğrenci üzerinde yapılmıştır. Araştırma sonucunda, dini inanç ile ahlâki olgunluk düzeyleri arasında pozitif yönde önemli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca, din eğitimi verilen yükseköğretim öğrencilerinin dini inanç ve ahlâki olgunluk düzeylerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.²²⁵

Çekin tarafından öğretmen adaylarının ahlâki olgunluk düzeylerini belirlemek amacıyla yapılan çalışma, 2012-2013 öğretim yılı güz döneminde Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesinde öğrenim gören 222 öğretmen adayı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Genel tarama modelinde yürütülen araştırmada veri toplama aracı olarak Şengün ve Kaya (2007) tarafından geliştirilen “ahlâki olgunluk ölçeği” kullanılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda öğretmen adaylarının yüksek bir ahlâki olgunluk düzeyine sahip olduğu, cinsiyet değişkeninin bu düzey üzerinde anlamlı bir farklılaşma oluşturmazken, bölüm değişkeninin anlamlı bir fark yarattığı tespit edilmiştir. Buna göre, ahlâki olgunluk düzeyi açısından ilk sırada DKAB, ikinci olarak sınıf öğretmenliği, üçüncü olarak okul öncesi öğretmenliği ve son sırada BÖTE bölümü öğrencilerinin geldiği tespit edilmiştir.²²⁶

---

²²³ Emine Küçükalp, **Ahlâki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2004, s. 85.

²²⁴ Mustafa Şengün, **Lise Öğrencilerinin Ahlâki Olgunluk Düzeylerinin Bazı Kişisel Değişkenler Açısından İncelenmesi**, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2008, s. 130.

²²⁵ Mevlüt Kaya; Cüneyd Aydın, “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanç İle Ahlâki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, **On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, sayı:30, ss. 15-42.

²²⁶ Abdulkadir Çekin, “Öğretmen Adaylarının Ahlâki Olgunluk Düzeyleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Eylül- 2013, Cilt:21 No:3, ss. 1035-1048.

Seydooğulları, demokratik ve otoriter ana baba tutumlarının lisede öğrenim gören öğrencilerin ahlâki yargı yeteneğine etkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda lisede öğrenim gören öğrencilerin ahlâki yargı yeteneği puanlarının anne ve baba tutumunun demokratik ve otoriter olusuna göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur. Ahlâki yargı yeteneğinin cinsiyete ve sosyo-ekonomik düzeye göre anlamlı bir farklılık göstermediği de araştırma sonucunda elde edilen bulgulardandır.²²⁷

Akandere ve diğerleri, orta öğretim kurumlarında spora katılımın çocuğun ahlâki gelişimine etkisini araştırmışlardır. Araştırmanın sonucunda spor yapan öğrencilerin yapmayanlara kıyasla daha yüksek ahlâki yargı düzeyine sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca sportif branşların ahlâki yargı düzeyini etkilemediği, spor yapan kız öğrencilerin ahlâki yargı düzeyinin, spor yapan erkeklerden daha yüksek olduğu, spor yapmayan öğrencilerin cinsiyetlerine göre ahlâki yargı düzeylerinde farklılık olmadığı bulunmuştur.²²⁸

Koç ve diğerleri, Kohlberg'in ahlâki gelişim kuramına göre üniversite öğretim elemanları ile öğrenciler arasındaki etkileşimin ahlâki düzeyi üzerine araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda üniversite öğrencileri ile öğretim elemanları arasındaki etkileşimin Kohlberg'in ahlâki gelişim düzeylerinin “Gelenek Öncesi Düzeyde” olduğu ve davranışları değerlendirme “Karşılıklı Çıkara Dayalı İlişkiler” oryantasyonlu olduğu bulunmuştur.²²⁹

---

²²⁷ Sedef Ü. Seydooğulları, **Demokratik ve Otoriter Ana Baba Tutumlarının Lisede Öğrenim Gören Öğrencilerin Ahlâki Yargı Yeteneğine Etkisi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, ss.50-57

²²⁸ Mehibe Akandere ve diğerleri, “Orta Öğretim Kurumlarında Spora Katılımın Çocuğun Ahlâki Gelişimine Etkisi”, **Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, 2009, ss.59-65

²²⁹ Mustafa Koç ve diğerleri, “Kohlberg'in Ahlâki Gelişim Kuramına Göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlâki Düzeyi”, **Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 2009, s.761

İKİNCİ BÖLÜM
UYGULAMA VE DEĞERLENDİRME

I.YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın evren ve örnekleme, veri toplamada kullanılan araçlar, verilerin toplanması ve elde edilen verilerin çözümlenmesinde kullanılan istatistiksel tekniklerle ilgili gerekli açıklamalar verilmiştir.

A. Evren ve Örneklem

Araştırmanın genel evreni, ülkemizdeki bütün öğretmenlerdir. Çalışma evrenini ise, Bursa'da ikamet eden öğretmenler oluşturmaktadır. Örneklem grubu, Bursa Yıldırım ilçesindeki çeşitli okullarda görev yapmakta olan öğretmenlerden tesadüfî olarak seçilen 521 öğretmendir. Bu araştırmada örneklem yeterliliği aşağıdaki formül²³⁰ temel alınarak hesaplanmıştır:

$$n = \frac{p \times q \times z^2}{d^2}$$

p= 0,29 ; Bursa ili öğretmenlerin sayısının Türkiye'deki öğretmen sayısına oranı

q= 1-p ; 0,71 Bursa ili öğretmenlerin görülme sıklığı

z= 1,96 ; % 95 güven derecesinde dağılım değeri

d= 0,05 (tahmin edilen değer ile gerçek değer arasındaki fark)

Formülün uygulaması: $n = \frac{0,29 \times 0,71 \times 3,84}{0,0025}$

$$n = 322,56 \cong 323$$

Elde edilen bu istatistiksel değerden hareketle, 0.05 hata payı ve % 95 güvenilirlik düzeyine göre, örneklem yeterlilik sınırı olan 323 sayısı aşılmış; toplamda 521 katılımcıya ulaşılmıştır. Dolayısıyla örneklem yeterlilik değeri bu araştırmada elde edilmiştir.

---

²³⁰ Necmi Gürsakal, **Bilgisayar Uygulamalı İstatistik-II**, Marmara Kitabevi, Bursa, 1998, s. 24-45

B. Veri Toplama Araçları

Araştırmamızın teorik bölümünde dokümantasyon yöntemine bağlı kalınmış, veriye dayalı olan ikinci bölümde ise, genel psikoloji ve Din psikolojisi çalışmalarında bilgi toplama metotlarından birisi olarak sıkça kullanılan anket metodu kullanılmıştır. Araştırmamızda kullanılan ölçekler daha önce çeşitli çalışmalarda kullanılmış, geçerlik ve güvenilirlikleri test edilmiş araçlardır.

Hipotezlerimizi test edebilmemiz için gerekli veriyi sağlayacak olan anket formu dört bölümden oluşmaktadır.

1. Kişisel Bilgiler Bölümü: Örneklemeye ait demografik bilgilerin (cinsiyet, yaş, sosyo-ekonomik düzey, mezun olunan lise ve medeni durum) elde edilmesi amacıyla araştırmacı tarafından düzenlenmiş soruları ihtiva etmektedir.

2. Ahlâki Olgunluk Ölçeği: Araştırmada Mustafa Şengün ve Mevlüt Kaya tarafından geliştirilen 66 maddeden oluşan beş dereceli likert tipi Ahlâki Olgunluk Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğe ilişkin gerekli istatistiksel işlemler yapılmış ve elde edilen sonuçlara göre ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu görülmüştür. Bununla birlikte çalışmamızda Ahlâki Olgunluk Ölçeğine kullanacağımız Dindarlık Ölçeği de ilave edilmek suretiyle yeniden güvenilirlik ve geçerlik analizlerine tabi tutulmuştur. Böylece hem Ahlâki Olgunluk Ölçeği hem de Dindarlık Ölçeği yeniden test edilmiş oldu. Bunu gerçekleştirmek için Cronbach's Alpha değeri kullanılmıştır. Bu değer %65 ve üstü olması anketin güvenilir olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 1: Güvenilirlik Sonuçları

Cronbach's Alpha	Soru Sayısı
%93.4	82

Tablo 1'de hesaplanan Cronbach's Alpha değeri %93.4 çıktığından anketin geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla çalışmadan elde edilecek sonuçların kullanılabilir ve güvenilir olduğunu söyleyebiliriz.

3. Dindarlık Ölçeği: Araştırmada kullanacağımız Dindarlık Ölçeğinin aslı Allport ve Ross'un geliştirdiği 'Intrinsic-Extrinsic Religious Orientation' envanteridir.²³¹ İbrahim Gürses'in 'Kölelik ve Özgürlük Arasında Din' ve 'Dindarlık ve Kişilik' adlı araştırmalarında kullandığı bu ölçek, Türkçeye uyarlanmış, Müslüman katılımcılar için geçerli olabilecek şekilde düzenlenmiş, madde sayıları yeniden gözden geçirilmiş, maddelerin iç tutarlılığı, güvenilirlik ve geçerlik testleri gibi istatistiksel işlemler gereği gibi yapılmıştır. Bunun sonucunda, asıl ölçekte iç-güdümlü dindarlık maddeleri 9, dış-güdümlü dindarlık maddeleri 12 iken, bizim kullanacağımız envantere her iki ölçeğin madde sayısı da 5e indirilmiştir.

4. Din Eğitime İlişkin Maddeler: Katılımcıların ne ölçüde ve ne şekilde din eğitimi aldıklarını anlayabilmek amacıyla dindarlık ölçeğine üç maddelik soru ilâve edilmiş, değerlendirmesi dindarlık ölçeğinden ayrı olarak yapılmıştır.

C. Verilerin Toplanması:

Anket formu hazırlandıktan sonra, Bursa Yıldırım ilçesindeki farklı okullarda görev yapan yüz öğretmene verilmiş, formları doldurmaları ve sorular ve içerikler hakkındaki görüş ve eleştirileri ile birlikte geri vermeleri istenmiştir. Bu pilot çalışmadan sonra gerekli olduğu görülen ifade değişiklikleriyle ankete son şekli verilmiştir.

Uygulamalar, öğretmenlerin görev yaptıkları okullarda, gerekli mercilerden izin alınarak araştırmacı tarafından yapılmıştır. Katılımcıların çekinmeden cevap vermelerini sağlamak ve bazı kaygılarını gidermek amacıyla isim istenmemiş, değerlendirmelerin gizli tutulacağı özellikle belirtilmiştir. Ancak, konunun ahlâk ve dindarlık gibi hassas bir konu oluşu, uygulama esnasında zaman zaman çok ters ve sert tepkilerle karşılaşılmasına da yol açmıştır. Bununla birlikte, bilimsel bir araştırmaya katkı sağlayacağına inanan ve bu konuda gerçekten duyarlı davranan katılımcıların verdikleri katkı sayesinde anket uygulaması tamamlanabilmiştir.

Uygulama sonucunda değerlendirmeye alınan 700 adet anket formundan 179 adedi, gerek geri dönüşümün tam olarak sağlanamaması, gerekse bazı anket formlarının tamamının veya büyük bir kısmının cevapsız olması nedeniyle değerlendirmeye alınmamıştır. Dolayısıyla araştırmada değerlendirmeye alınan örneklem sayısı, genel toplam itibarıyla 521 katılımcı olarak saptanmıştır. Bu sebeple işlemler, verilerin toplanması ve incelenmesi sonucunda istatistiksel değerlendirmeye

---

²³¹ Bkz. Allport, "The Religious Context of prejudice", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1966, s.447-457

alınan bu sayı üzerinden yapılmıştır. Gerekli elemeler sonucunda kalan bu örneklem sayısı, aynı zamanda araştırmanın esas örneklem büyüklüğünü de oluşturmuştur.

D. Puanlama Sistemi:

Anketin birinci bölümündeki sorularla katılımcılara ait bazı bilgiler elde edilmiştir. Anketin ikinci bölümünde, ahlâki olgunluk seviyelerini ölçmek amacıyla hazırlanan maddelerin derecelendirilmesi, “evet, her zaman”, “çoğu zaman”, “ara sıra”, “çok nadir”, “hayır, hiçbir zaman” şeklinde düzenlenmiştir. Olumlu maddelerde “evet, her zaman” seçeneğine 5 puan, “çoğu zaman” seçeneğine 4 puan, “ara sıra” seçeneğine 3 puan, “çok nadir” seçeneğine 2 puan, “hayır, hiçbir zaman” seçeneğine ise 1 puan verilerek ölçek puanlanmaktadır. Ölçeğin 52 maddesi olumlu, 14 maddesi ise olumsuz olarak ifade edilmiştir. Ahlâki olgunluk ölçeğinden alınabilecek en yüksek puan ($66*5=330$), en düşük puan ise ($66*1=66$)’dir. Yüksek puan yüksek ahlâki olgunluk düzeyi; düşük puan ise düşük ahlâki olgunluk düzeyinin göstergesi olmaktadır.

Anketin üçüncü bölümündeki dindarlık ölçeğinde, iç-güdümlü dindarlığı ölçmeye yönelik maddelerde “evet” iç-güdümlü yönelimin, “hayır” dış-güdümlü yönelimin; dış-güdümlü dindarlığı ölçmeye yönelik maddelerde ise, “evet” dış-güdümlü yönelimin, “hayır” ise iç-güdümlü yönelimin göstergesi olmaktadır.

E. Verilerin Analizi:

Araştırma problemlerimizin çözümü için Klasik Doğrusal Regression kullanılmıştır. Diğer istatistiksel analizlerle kıyaslandığında (χ^2 , korelasyon analizleri gibi) regresyon analizi, değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri ve bu ilişkilerin yönü hakkındaki bilgileri verdiği için ve kullanılan veriler de bu analize uygun olduğundan tercih edilmiştir. Zira regresyon analizi bir değişkenin bir veya daha fazla değişkenle ilişkisini incelemektedir. Burada amaç bağımlı değişken olarak nitelendirilen bu değişkenin anakütle ortalamasının, açıklayıcı değişkenlerin veri değerleri ile tahmin etmek ve/veya örnek içi veya dışı öngörülerde bulunabilmektir.

Bu noktada regresyon analizi, özellikle iki veya daha fazla değişken arasındaki doğrusal ilişkinin yönü ve gücü üzerine vurgu yapan korelasyon katsayısı gibi istatistiklerden ayrılmaktadır. Çünkü bu tip istatistikler değişkenler arasında bağımlı ve açıklayıcı gibi ayrımları dikkate almamaktadır. Ayrıca, korelasyon katsayısı gibi istatistikler ilişkinin matematiksel formunu doğrusal kabul ederken, regresyon analizi doğrusal olmayan

ilişkilerin tahmininde de kullanılabilir. Bunun yanında regresyon analizi özellikle normal dağılım varsayımı altında ki-kare gibi parametrik olmayan analizlere nazaran ilişkiselliği marjinal tepki katsayısı ve elastikiyet tahminleri gibi parametrik düzlemlerde ifade etmesi açısından oldukça yoğun bir kullanım alanına sahiptir.

Kullanılan test süreçlerinde marjinal anlamlılık düzeyi olarak $P < 0,05$ kabul edilmiştir. Tüm istatistikler E-Views ve SPSS paket programları kullanılarak hesaplanmış ve tablolar halinde sunulmuştur.

II. BULGULAR

A. Demografik Özellikler ve Din Eğitimi İle İlgili Bulgular

Araştırma deseninde kullanılan demografik değişkenlerin istatistiksel dağılımlarına ilişkin tablolar ve sözel çözümlenmeleri sırasıyla şu şekildedir:

1) Örneklemin Cinsiyet Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 2: Örneklemin Cinsiyete Göre Frekans Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Erkek	228	43.8	43.8	43.8
Kadın	293	56.2	56.2	100.0
Toplam	521	100	100	

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, araştırmada toplam olarak 521 katılımcı yer almaktadır. Araştırmaya katılan 521 kişinin %43.8'ini erkekler, %56.2'sini ise kadınlar oluşturmaktadır. Elde edilen veriler cinsiyet açısından genel olarak değerlendirildiğinde, çalışmaya esas olan örneklem grubunda kadınların, oran olarak erkeklerden daha fazla oldukları görülmüştür.

2) Örneklemin Yaş Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 3: Örneklemin Yaş Gruplarına Göre Frekans Dağılımı

Yaş	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
25-39 Yaş arası (İlk Yetişkinlik)	425	81.6	81.6	81.6
40-59 Yaş arası (Orta Yetişkinlik)	96	18.4	18.4	100.0
Toplam	521	100	100	

Tablo incelendiğinde, örneklem olarak kullanılan katılımcıların yaşlara göre dağılımları ise şöyledir: 25-39 yaş arası katılımcıların oranı % 81.6 (425), 40-59 yaş arası katılımcıların oranı ise, % 18.4 (96)'tür. Yukarıdaki ilgili tabloda görüldüğü gibi, katılımcıların yaşlarına ilişkin elde edilen frekans değerlerine genel olarak bakıldığında, en yüksek oranı 25-39 yaş grubunun oluşturduğu tespit edilmiştir.

3) Örneklemin Mezun Olunan Lise Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 4: Örneklemin Mezun Olduğu Liseye Göre Frekans Dağılımı

Lise	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Düz Lise	316	60.7	60.7	60.7
İmam-Hatip Lisesi	73	14.0	14.0	74.7
Meslek Lisesi	132	25.3	25.3	100.0
Toplam	521	100	100	

Katılımcıların mezun oldukları liseye göre dağılımı yukarıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre, düz lise mezunu olanların oranı %60.7, İmam-Hatip Lisesi mezunlarının oranı %14, meslek lisesi mezunlarının oranı ise, %25.3'tür. Dolayısıyla katılımcıların mezun oldukları liseye ilişkin elde edilen frekans değerlerine genel olarak bakıldığında, en yüksek oranı düz lise mezunlarının oluşturduğu görülmektedir.

4) Örneklemin Medeni Durum Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 5: Örneklemin Medeni Durumlarına Göre Frekans Dağılımı

Medeni Durum	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evli	357	68.5	68.5	68.5
Bekar	164	31.5	31.5	100.0
Toplam	521	100	100	

Araştırmaya katılanların medeni durumlarına göre dağılımına bakıldığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%68.5'inin) evli olduğu görülmektedir. (Uygulanan anket formlarında, medeni durumu tespit etmeye yönelik seçenekler arasında 'boşanmış' ibaresi de bulunmaktaydı. Ancak veriler girilirken bu ibarenin katılımcılar tarafından işaretlenmemiş olduğu görülünce, gerek değerlendirme aşamasında ve gerekse araştırma sonunda verilen anket formunda söz konusu ibare çıkarılmıştır.)

5) Örneklemin Sosyo-Ekonomik Düzey Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 6: Sosyo-Ekonomik Düzeye İlişkin Frekans Dağılımı

Ekonomik Düzey	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Düşük	25	4.8	4.8	4.8
Orta	443	85.0	85.0	100.0
Yüksek	53	10.2	10.2	15.0
Toplam	521	100	100	

Yukarıdaki ilgili tablodan elde edilen veriler incelendiğinde, ankete katılan örneklem grubunun konuyla ilgili kişisel/öznel algıları esas alınarak elde edilen sosyo-ekonomik düzeylerine göre dağılımları şöyledir: Yüksek düzeydeki katılımcıların oranı % 10.2 (53), sosyo-ekonomik düzeyi orta olan katılımcıların oranı % 85 (443), düşük düzeydeki katılımcıların oranı ise % 4.8 (25)'dir. Dolayısıyla sosyo-ekonomik düzey bağlamında genel tabloya bakıldığında, ankete katılan örneklem grubunun büyük çoğunluğunun orta düzeyde bir sosyoekonomik yapıya sahip olduğu görülmüştür. Konuyla ilgili olarak düşük düzeydeki grubun ise en düşük değere sahip katılımcılar oldukları tespit edilmiştir.

6) Örneklemin Dindarlık Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 7: Örneklemin Dindarlık Değişkenlerine Göre Frekans Dağılımı

Dindarlık Biçimi	Frekans	Yüzde
İç-güdümlü Dindarlık	442	84,8
Dış-güdümlü Dindarlık	79	15,2
Toplam	521	100

Araştırmaya katılanların dini profilini yansıtan tablo incelendiğinde, örneklemin %84,8'inin iç-güdümlü dindar, %15,2'sinin ise, dış-güdümlü dindar olduğu görülmektedir. Dindarlık değişkeni bağlamında genel olarak ankete katılan örneklem grubunun çoğunluğunu iç-güdümlü dindarların oluşturduğu gözlenmiştir.

7) Örneklemin Kur'an Kursu'na Gidip Gitmeme Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 7: Kur'an Kursu'na Gidip Gitmemelerine İlişkin Frekans Dağılımı

Din Eğitimi	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Almayanlar	188	36,1	36,1	36,1
Alanlar	333	63,9	63,9	100,0
Toplam	521	100	100	

Tablo incelendiğinde, Kur'an Kursu'na giden katılımcıların oranının %63,9 (333), Kur'an Kursu'na gitmeyenlerin oranının ise, %36,1 (188) olduğu görülmektedir. Buna göre, genel olarak ankete katılan örneklem grubunun çoğunluğunu Kur'an Kursu'na gidenler oluşturmaktadır.

8) Örneklemin Camii Kurslarına Gidip Gitmeme Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 9: Camii Kurslarına Gidip Gitmemelerine İlişkin Frekans Dağılımı

Din Eğitimi	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Almayanlar	148	28.4	28.4	28.4
Alanlar	373	71.6	71.6	100.0
Toplam	521	100	100	

Tabloya göre, örneklemin %71.6'sının (373) camii kurslarına gittiği, %28.4'ünün (148) ise, gitmediği görülmektedir ki, bu da, ülkemizde camii kurslarına ilginin hala devam etmekte olduğunu göstermektedir.

9) Örneklemin Bağlı Bulunduğu Dini Gurup İçerisinde Din Eğitimi Alıp Almama Değişkenine Göre Dağılımı:

Tablo 10: Bağlı Buldukları Dini Grup İçerisinde Din Eğitimi Alıp Almamalarına İlişkin Frekans Dağılımı

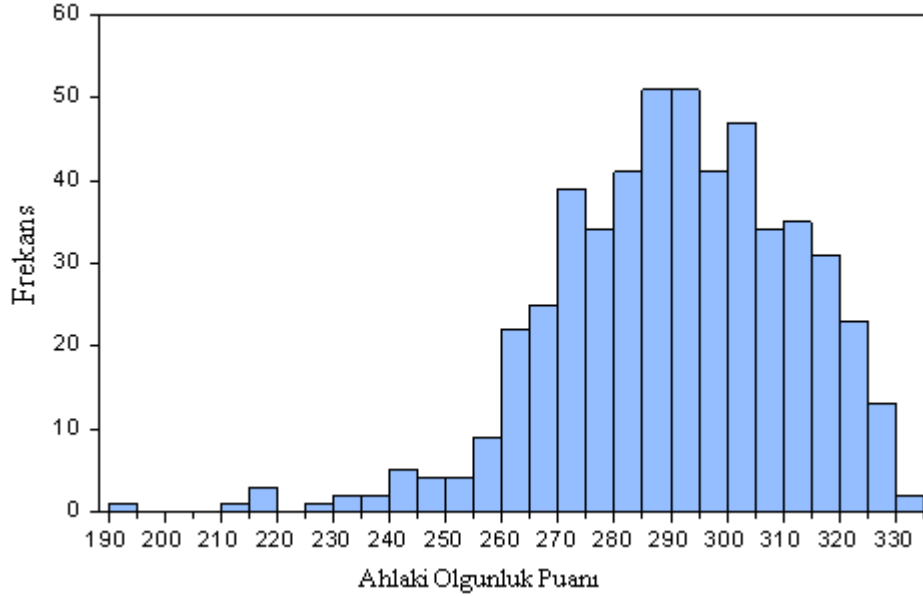
Din Eğitimi	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Almayanlar	337	64.7	64.7	64.7
Alanlar	184	35.3	35.3	100.0
Toplam	521	100	100	

Tabloya göre, katılımcıların %64.7'si (337) herhangi bir dini gurup içerisinde din eğitimi almamışken, %35.3'ü (184) bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almamıştır.

B. Değişkenlere Ait Betimleyici İstatistikler

Burada araştırmanın temel hipotezleri test edilmeden önce, değişkenlere ilişkin ortalama (X), standart sapma (Ss), medyan değerlerine yer verilmiştir.

1. Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin İstatistiksel Sonuçlar

Şekil 2. Ahlâki Olgunluk Puanının Frekans Dağılımı

Tablo 11: Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin İstatistiksel Sonuçlar

Puan türü	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
Ahlâki Olgunluk Puanı	521	290.27	192	330	291	21.23

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada deneklerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 290.27 ve standart sapma değeri 21.23 olarak tespit edilmiştir.

2. Dindarlık Yönelimine Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 12: Dindarlık Yönelimine Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Dindarlık Yönelimi	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
İç-güdümlü	442	291.15	192	330	292	21.06
Dış-güdümlü	79	285.34	212	328	289	21.55

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puan ortalaması 291.15, dış-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 285.34

olarak tespit edilmiştir. Buna göre, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puan ortalaması, dış-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

3. Cinsiyete Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 13: Cinsiyete Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Cinsiyet	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
Erkek	228	289.7	192	330	290	22.30
Kadın	293	290.7	212	328	292	20.36

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada erkeklerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 289.7, kadınların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 290.7 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, aralarında çok önemli bir fark olmamakla birlikte, kadınların ahlâki olgunluk puan ortalaması, erkeklerin ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

4. Yaşa Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 14: Yaşa Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Yaş	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
25-39 Yaş arası	425	289.7	192	330	290	21.06
40-59 Yaş arası	96	288.5	215	330	295	21.62

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada 25-39 yaş arasındaki katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması 289.7, 40-59 yaş arasındaki katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 288.5 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, 25-39 yaş arasındaki katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması, diğer yaş grubundaki katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

5. Medeni Duruma Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 15: Medeni Duruma Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Medeni Durum	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
Evli	357	291	192	330	292	21.03
Bekar	164	288.8	219	327	289	21.62

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada evlilerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 291, bekarların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 288.8 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, aralarında çok önemli bir fark olmamakla birlikte, evlilerin ahlâki olgunluk puan ortalaması, bekarların ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

6. Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 16: Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Ekonomik Düzey	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
Düşük	25	277.12	212	316	280	27.77
Orta	443	290.9	192	330	291	20.66
Yüksek	53	290.6	243	330	289	20.77

Katılımcıların ekonomik durumuna göre ahlâki olgunluk puan ortalamalarına bakıldığında, araştırmada düşük ekonomik düzeye sahip katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması 277.12, orta ekonomik düzeye sahip katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması 290.9, yüksek ekonomik düzeye sahip katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 290.6 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, orta ekonomik düzeye sahip katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalaması, diğer katılımcıların ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

7. Mezun Olunan Liseye Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 17: Mezun Olunan Liseye Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Lise	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
İmam Hatip	73	291.32	215	327	293	19.95
Diğer	448	290	192	330	291	21.44

Katılımcıların mezun oldukları liseye göre ahlâki olgunluk puan ortalamalarına bakıldığında, araştırmada İmam Hatip Lisesi'nden mezun olanların ahlâki olgunluk puan ortalaması 291.32, diğer liselerden mezun olanların ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 290 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, aralarında çok önemli bir fark olmamakla birlikte, İmam Hatip Lisesi'nden mezun olanların ahlâki olgunluk puan ortalaması, diğer liselerden mezun olanların ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

8. Alman Din Eğitime Göre Ahlâki Olgunluk Puanına İlişkin Sonuçlar

Tablo 18: Alman Din Eğitime Göre Ahlâki Olgunluk Puanı

Din Eğitimi Alma Durumu	N	Ortalama	Min.	Maks.	Medyan	Standart sapma
Dini Gurup ya da Cemaatten Din Eğitimi Alanlar	184	288.19	192	327	289.5	22.99
Dini Gurup ya da Cemaatten Din Eğitimi Almayanlar	337	291.40	212	330	292	20.13
Kur'an Kursu'na Gidenler	333	291.67	212	330	293	20
Kur'an Kursu'na Gitmeyenler	188	287.78	192	330	288.5	23.08
Camii Kurslarına Gidenler	373	291.62	219	330	293	19.86
Camii Kurslarına Gitmeyenler	148	286.86	192	330	288	24.05

Tabloda da görüldüğü üzere, araştırmada dini gurup ya da cemaatten din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puan ortalaması 288.19, dini gurup ya da cemaatten din eğitimi almayanların ahlâki olgunluk puan ortalaması 291.40; Kur'an Kursu'na gidenlerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 291.67, Kur'an Kursu'na gitmeyenlerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 287.78; camii kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puan ortalaması 291.62, camii kurslarına gitmeyenlerin ahlâki olgunluk puan ortalaması ise, 286.86 olarak tespit edilmiştir. Buna göre, dini gurup ya da cemaatten din eğitimi alanlara nazaran dini gurup ya da cemaatten din eğitimi almayanların; Kur'an Kursu'na gitmeyenlere nazaran Kur'an Kursu'na gidenlerin ve camii kurslarına gitmeyenlere nazaran camii kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puan ortalamasından daha yüksektir.

C. Ahlâki Olgunluğa İlişkin Bulgular

Bu alt başlık altında, örneklemin ahlâki olgunluk puanlarının dindarlık yönelimleri, demografik değişkenleri ve din eğitimi alma durumları ile olan ilişkileri araştırılacaktır.

1. Ahlâki Olgunluk Düzeyi İçin Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler:

ahli : *i.* kişinin ahlâki olgunluk puanı (5 üzerinden toplam olarak)

dndi : *i.* kişi iç güdümlü dındarsa ‘1’ dış güdümlü dındarsa ‘0’ değerini alan kukla değişken

yasi : *i.* kişinin yaşı

cnsi : *i.* kişinin cinsiyeti erkekse ‘1’ kadınsa ‘0’ değerini alan kukla değişken

mdi : *i.* kişi evliyse ‘1’ değilse ‘0’ değerini alan kukla değişken

lisei : *i.* kişinin mezun olduğu lise İmam Hatip Lisesi ise ‘1’ değilse ‘0’ değerini alan kukla değişken

ekodi : *i.* kişinin ekonomik düzeyi

dekki : *i.* kişi çocukluğunda veya sonraki dönemlerde Kur’an Kursu’na gitmişse ‘1’ gitmemişse ‘0’ değerini alan kukla değişken

decki : *i.* kişi yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmişse ‘1’ gitmemişse ‘0’ değerini alan kukla değişken

debg_i : *i.* Kişi bağlı bulunduğu dini grup içerisinde yeterince din eğitimi almışsa ‘1’ almamışsa ‘0’ değerini alan kukla değişken

Tablo 19: Ahlâki Olgunluk Düzeyi için Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli

<i>Bağımlı Değişken:</i> <i>ahl_i</i>	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>	<i>Model 4</i>	<i>Model 5</i>	<i>Model 6</i>	<i>Model 7</i>	<i>Model 8</i>
<i>kesme</i>	285.341 (0.000)	282.939 (0.000)	284.931 (0.000)	286.087 (0.000)	286.108 (0.000)	281.706 (0.000)	283.309 (0.000)	282.332 (0.000)
<i>dnd_i</i>	5.809 (0.025)	5.781 (0.026)	5.827 (0.025)	5.769 (0.026)	5.899 (0.023)	5.876 (0.024)	6.072 (0.019)	6.032 (0.019)
<i>yasi</i>	-	1.461 (0.146)	-	-	-	-	-	-
<i>cns_i</i>	-	-	0.279 (0.845)	-	-	-	-	-
<i>md_i</i>	-	-	-	-0.588 (0.711)	-	-	-	-
<i>lise_i</i>	-	-	-	-	-0.566 (0.571)	-	-	-
<i>ekod_i</i>	-	-	-	-	-	1.401 (0.198)	-	-
<i>dekk_i</i>	-	-	-	-	-	-	4.762 (0.016)	-
<i>deck_i</i>	-	-	-	-	-	-	-	5.714 (0.006)
<i>debg_i</i>	-	-	-	-	-	-	-5.264 (0.019)	-5.423 (0.016)
<i>F-Genel</i>	5.061	3.598	2.545	2.595	2.688	3.526	4.815	5.357
<i>Anlamlılık Testi</i>	(0.024)	(0.028)	(0.079)	(0.076)	(0.069)	(0.031)	(0.003)	(0.001)
<i>White</i>	0.028	7.558	1.999	3.003	2.097	10.586	11.805	13.811
<i>Heteroskedastisiti Testi</i>	(0.868)	(0.109)	(0.736)	(0.557)	(0.718)	(0.032)	(0.008)	(0.003)

Not: Parantez içerisindeki ifadeler boş hipotezlerin reddi için gereken anlamlılık düzeylerini ifade eden marjinal anlamlılık düzeyleridir. Ayrıca heteroskedastisiti probleminin söz konusu olmadığını ima eden boş hipotezin reddedildiği modeller için marjinal anlamlılık düzeyleri White'in önerdiği yönteme göre düzeltilen standart hatalara dayanmaktadır.

Model 1

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, iç-güdümlü dindarlığın ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 1’de, iç-güdümlü dindarlık ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu ve iç-güdümlü dindarların dış-güdümlü dindarlarla kıyaslandığında ahlâki olgunluk puanlarının 5.809 puan daha fazla olduğu görülmektedir.

Model 2

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, yaşın ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 2’de, yaş ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani yaşa bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, yaş dikkate alındığında²³², iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.781 puan fazla olduğu görülmektedir.

Model 3

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, cinsiyetin ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 3’de, cinsiyet ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani cinsiyete bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, cinsiyet dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.827 puan fazla olduğu görülmektedir.

Model 4

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, medeni durumun ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 4’de, medeni durum ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani medeni duruma bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, medeni durum dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.769 puan fazla olduğu görülmektedir.

---

²³² Burada anlamsız görünen değişkenlerin (ilgili tablo ekte verilmiştir) varlığında, dindarlık puanı açıklayıcı değişkeninin katsayıları yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu değişkenler modelde birer kontrol değişkeni olarak tutulmaktadır.

Model 5

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, mezun olunan lise türünün ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 5’de, mezun olunan lise türü ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani mezun olunan liseye bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görölmektedir. Bununla birlikte, mezun olunan lise türü dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarlara ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.899 puan fazla olduğu görölmektedir.

Model 6

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, ekonomik düzeyin ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 6’da, ekonomik düzey ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani ekonomik düzeye bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görölmektedir. Bununla birlikte, ekonomik düzey dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarlara ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.876 puan fazla olduğu görölmektedir.

Model 7

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, kişinin çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur’an Kursu’na gitmesi ile bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olmasının ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 7’de, Kur’an Kursu’na gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 4.762 oranında daha fazla; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, almayanlara nazaran -5.264 oranında daha az olduğu görölmektedir. Yine kişinin çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur’an Kursu’na gitmesi ile bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarlara ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 6.072 puan fazla olduğu görölmektedir.

Model 8

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitme ile kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olmasının ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 8’de, yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının, cami kurslarına gitmeyenlere göre 5.714 oranında daha fazla; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk

puanlarının ise, bağılı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanlara nazaran - 5.423 oranında daha az olduğu görülmektedir. Yine yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitme ile kişinin bağılı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 6.032 puan fazla olduğu görülmektedir.

2. Ahlâki Olgunluk Düzeyi Etkileşim Terimli Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Tahmin Sonuçlar

Tablo 20: Ahlâki Olgunluk Düzeyi Etkileşim Terimli Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli

Bağımlı Değişken:	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
<i>ahli</i>						
<i>kesme</i>	287.111 (0.000)	285.041 (0.000)	283.695 (0.000)	287.259 (0.000)	285.612 (0.000)	284.264 (0.000)
<i>dnd_i* yas_i</i>	2.236 (0.013)	2.211 (0.024)	2.319 (0.009)	-	-	-
<i>dnd_i* ekod_i</i>	-	-	-	1.393 (0.049)	1.341 (0.068)	1.436 (0.049)
<i>dekk_i</i>	-	4.975 (0.019)	-	-	4.595 (0.021)	-
<i>deck_i</i>	-	-	6.172 (0.003)	-	-	5.774 (0.006)
<i>debg_i</i>	-	-4.581 (0.041)	-4.783 (0.032)	-	-5.019 (0.025)	-5.254 (0.019)
<i>F-Genel Anlamlılık Testi</i>	6.281 (0.013)	5.028 (0.002)	5.805 (0.001)	3.587 (0.049)	4.058 (0.007)	4.796 (0.003)
<i>White</i>	3.804 (0.149)	11.743 (0.008)	14.918 (0.002)	0.321 (0.572)	10.817 (0.013)	10.586 (0.002)

Model 1

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, iç-güdümlü dindar olup yaşı daha olgun olanların ise, bağımsız etkileşim kukla değişkeni olarak yer aldığı model 1’de, iç-güdümlü dindar olanların yaşı arttıkça ahlâki olgunluklarının 2.236 puan arttığı görülmektedir.

Model 2

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olmasının ve çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesinin ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 2'de, Kur'an Kursu'na gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 4.975 oranında daha yüksek; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanlara nazaran -4.581 oranında daha az olduğu görülmektedir. Yine kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması ve çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi dikkate alındığında, iç-güdümlü dindar olup yaşı daha olgun olanların ahlâki olgunluk puanının, dış-güdümlü olup Kur'an Kursu'na gitmeyen ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanların ahlâki olgunluk puanlarına nazaran 6.072 puan fazla olduğu görülmektedir.

Model 3

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olmasının ve yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesinin ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 3'de, yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 6.172 oranında daha yüksek; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanlara nazaran -4.783 oranında daha az olduğu görülmektedir. Yine kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması ve yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesi dikkate alındığında, iç-güdümlü dindar olup yaşı daha olgun olanların ahlâki olgunluk puanının, dış-güdümlü olup camii kurslarına gitmeyen ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanların ahlâki olgunluk puanlarına nazaran 2.319 puan fazla olduğu görülmektedir.

Model 4

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, iç-güdümlü dindar olup ekonomik düzeyi daha iyi olanların ise, bağımsız etkileşim kukla değişkeni olarak yer aldığı model 4'de, iç-güdümlü dindar olanların ekonomik düzeyi yükseldikçe ahlâki olgunluklarının 1.393 puan arttığı görülmektedir.

Model 5

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması ve çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesinin ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 5'de, Kur'an Kursu'na gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 4.595 oranında daha yüksek; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanlara nazaran -5.019 oranında daha az olduğu görülmektedir. Yine kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması ve çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi dikkate alındığında, iç-güdümlü dindar olup ekonomik düzeyi daha yüksek olanların ahlâki olgunluk puanı ile dış-güdümlü olup Kur'an Kursu'na gitmeyen ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanların ahlâki olgunluk puanları arasında bir farklılık olmadığı görülmektedir.

Model 6

Ahlâki olgunluk puanının bağımlı değişken, yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gidip gitmeme ile bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alıp almamanın ise, bağımsız kukla değişken olarak yer aldığı model 6'da, yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 5.774 oranında daha yüksek; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanlara nazaran -5.254 oranında daha az olduğu görülmektedir. Yine yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitme ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alma dikkate alındığında, iç-güdümlü dindar olup ekonomik düzeyi daha yüksek olanların ahlâki olgunluk puanının, dış-güdümlü olup camii kurslarına gitmeyen ve bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almayanların ahlâki olgunluk puanlarına nazaran 1.436 puan fazla olduğu görülmektedir.

III.YORUM VE DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, araştırmanın amaçları doğrultusunda ve literatür çerçevesinde ifade edilen hipotez ve at hipotezleri test etmek, araştırma öncesinde sorulan soruları cevaplandırmak için yapılan analizlerden elde edilen bulgu ve bilgilerden çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir.

A. Ahlâki Olgunluk ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler

Bilindiği üzere gerek din gerekse ahlâk insanlara belli bir düşünme ve yaşama tarzı salık vermeleri ve söz konusu düşünme ve yaşama tarzları arasında da oldukça büyük bir örtüşme olması bakımından birbiriyle sıkı bir ilişkiye sahip iki alandır. Genel ahlâkî ilkeler ile dinlerin inananlarından bekliyor olduğu ilkeler arasında yapılacak basit bir mukayese bile bu gerçeği açığa çıkarmaya yetecektir. Ahlâk başkalarının varlığını dikkate almayı ve başkalarını da kendi varoluş düzeyinde kavramayı sağlayan içsel bir mekanizma iken, din de insanın, kendisi, başkaları ve Tanrı'sı ile ilişkisini düzenleyen bir olgudur. Yine insanın Allah ile olan ilişkisi iman, ibadet ve çeşitli tecrübeler şeklinde kendini gösterirken, diğer bütün yaratıklarla olan ilişkileri ise, ahlâkın ilgi alanını oluşturmaktadır.

Buna bağlı olarak dindeki emir ve yasaklar, insanı ahlâki açıdan her an canlı tutan ve onun sürekli iyi yönde hareket etmesini sağlayan önemli bir güç, ahlâkî hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olacağından, dindar birey, ahlâk-inanç bütünleşmesini bütün davranışlarında gerçekleştirebilmelidir. Ancak bireylerin dine yönelimleri bakımından farklılıklar göstermelerine bağlı olarak Allah ile kuracakları ilişki biçimi ve ahlâki hayatlarının yönü de farklılıklar gösterebilir. Hayatını düzenleyen en üst değer, Allah'ı sevmek ve onun sevdiklerini sevmek olan, dine karşı içsel bir biçimde yönlendirilmiş olan bir insanın, kendisiyle, insanlarla, tabiat ve eşya ile de ilişkileri iyi olurken; Allah ile kurduğu ilişki biçimi çıkarıcı bir niteliğe sahip, dine karşı dışsal bir biçimde yönlendirilmiş bir birey, dini erdemleri içine tam sindirememiş olması nedeniyle bazen önemli ahlâki zafiyetler yaşayabilir.

Bu sebeple bu araştırma için seçilen dindarlık ölçeği, bireylerin dine yönelimleri bakımından farklılıklara sahip olacağı ilkesinden hareket etmekte ve dini üst seviyede yaşayan iç-güdümlü dindarların, diğerlerine göre daha ahlâklı olmaları beklenmektedir. Bu hipotezi sınıadığımız **Tablo19/Model 1**'deki sonuçlar incelendiğinde görülecektir ki, iç-güdümlü dindarlık ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı (0,025) bir ilişki mevcuttur. Buna

göre, din ahlâki olgunluğu desteklemekte, dindarlık kalitesi arttıkça ahlâki olgunluk düzeyinde de bir artış olmaktadır. Dolayısıyla bireyler kendilerini dine ne kadar adanarlarsa ya da dış-güdümlü dindarlık motivasyonundan ne kadar uzaklaşırlarsa ahlâki olgunluğa o kadar yaklaşırlardır denebilir. Bu sonuç ise, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk bakımından daha üst seviyede olduklarını ileri süren temel hipotezin doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Bu konuda yapılan araştırmalara bakıldığında, ülkemizde yapılan bazı araştırma bulgularının, iç-güdümlü dindarlık ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğuna yönelik elde edilen bu sonucu desteklediği görülmektedir.

Nitekim, Kaya ve Aydın tarafından yapılan araştırmada, dini inanç ile ahlâki olgunluk düzeyleri arasında pozitif yönde önemli bir ilişkinin bulunduğu ve din eğitimi verilen yükseköğretim öğrencilerinin dini inanç ve ahlâki olgunluk düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilirken²³³; 1990-1991'in Dünya Değerler Araştırması'nda (World Values Surveys), Türkiye'de Tanrı'ya büyük değer atfeden Müslümanların ahlâki ihlâllere karşı oldukları, Tanrıya inanma ve ahlâksızlığa müsamaha gösterme arasında negatif, anlamlı ilişkilerin bulunduğu belirtilmiştir.²³⁴ Elde edilen bu bulgular ise, Allah inancının, ahlâkî hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şengün tarafından yapılan araştırmada, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeylerinin diğer lise öğrencilerinininkilere göre daha yüksek olduğu²³⁵ bulunurken, Çekin tarafından yapılan çalışma sonucunda, DKAB bölümü öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeylerinin daha yüksek olduğu²³⁶ belirtilmiştir.

Bunun yanı sıra, doğrudan dindarlık ve ahlâki olgunluk üzerine olmamakla birlikte, temeli Kohlberg'in ahlâk gelişimi teorisine dayanan ahlâki yargı ile dindarlık arasında bazı araştırmalarda pozitif,²³⁷ bazı araştırmalarda negatif²³⁸ ilişki görülürken, bazı araştırmalarda ise bu iki değişken arasında önemli bir ilişkinin olmadığı²³⁹ anlaşılmaktadır.

---

²³³ Aydın ve Kaya, **a.g.m.**, s.27

²³⁴Bkz. Rodney, Stark, "Gods, Rituals, and The Moral Order", **Journal For The Scientific Study Of Religion**, Ed. G. Jelen , 40:4 (2001)-Aralık, s.624-634

²³⁵ Şengün, **a.g.e. s. 310**

²³⁶ Çekin, **a.g.e. s.1042**

²³⁷ Küçükcalp, **a.g.t.**, s.85

²³⁸ Tolunay, **a.g.t.**, s.36,37

²³⁹ Tolunay, **a.g.t.**, s.67

Söz konusu araştırmalarda elde edilen bulguların bu farklılığından hareketle, ahlâki yargının açıklanmasında başka faktörlerin de devreye sokulması gerektiği, bilişsel gelişimin merkeze alınması yoluyla tespit edilen ahlâki yargı gelişiminin, birçok boyutun belirleyici olduğu dindarlıkla ilişkiye sokulmasının bütünüyle yanlış olmamakla birlikte eksik kalacağı söylenebilir. Zira, dindarlık inanç, ibadet, bilgi, tecrübe ve etki gibi birçok boyutu içermekte olup bu boyutlar arasında da tespiti oldukça güç bir ilişki söz konusudur. Bunun yanı sıra incelenen dinin mahiyetinden kaynaklanan yapısal birtakım unsurlar da, dindarlığın mahiyetinin belirlenmesinde, söz konusu oluşturucu faktörlerden hangisini öncelikli kılacağımız hususunda belirleyici bir etkiye sahiptir. Örneğin, inanç objesinin irrasyonel bir mahiyete sahip olduğu Hıristiyan dindarlığı ile inanç objesinin mâkûliyeti vurgusuyla ön plan çıkan İslâm dindarlığı arasında ciddi bir mahiyet farklılığı olduğu gibi buna bağlı olarak da, dindarlığın tespitinde iradî katılımın gücü noktasında belirgin bir farklılık olduğunu söyleyebiliriz. Bu ise, yaşamın her alanında bağlılarını belirleme güç ve talebinde olan dinlerin bağlılarına ahlâk alanında da mahiyeti itibariyle farklı değerlendirme kriterleri sunduğu anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla, Batı'da yapılan çalışmalarda, ahlâk ve dindarlık arasındaki ilişkinin, özellikle dindarların ahlâki yargı gelişimi açısından negatif, Türkiye'de yapılan bazı çalışmalarda ise, pozitif olarak tespit edilmesinin, Hıristiyanlık ve İslam'daki inanç objelerinin mahiyetinin farklılığı ile ilişkili olduğu söylenebilir. Zira, Kohlberg'in teorisi rasyonalist felsefi bir arka plana dayanmakta olup, ahlâkî öznenin otonomluğuna ve rasyonel karar verme yetisine ayrıcalıklı bir önem atfetmektedir. Buna mukabil akla ve düşünmeye son derece önem atfeden İslâm, inanç objesinin mâkûliyeti vurgusuyla ön plan çıkarken; Hıristiyanlık, inananından saçma olarak nitelenemese bile, akıldışı ya da akli aştığını iddia ettiği inanç objesine radikal bir katılımı bağlanmasını talep etmektedir.

Şu halde, ahlâki yargı gelişimi ve dindarlık arasındaki ilişkinin, özellikle dindarların ahlâki yargı gelişimi açısından negatif olarak tespit edilen çalışmalardan hareketle, dinin ahlâki gelişim önünde bir engel oluşturduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Dindarlık, kişinin Tanrı ile olan ilişkisini ve bu ilişkinin farklı alanlardaki farklı biçimlerdeki yansımalarını ifade ettiğine göre, kişinin mensup olduğu dinin özellikleri, sahip olduğu Tanrı tasavvuru, aldığı din eğitimi, Tanrı ile kuracağı ilişki biçimini ve dolayısıyla ahlâki hayatını şekillendirecektir. Bu sebeple, dinin değil, ama bazı dindarlık eğilimlerinin ahlâki gelişim önünde büyük engel olarak durduğunu söylemek daha doğru

olacaktır. Nitekim, bu araştırmada da İslam dinin de öngördüğü ve onayladığı ahlâki davranışlardan oluşan ahlâki olgunluk ile iç-güdümlü dindarlık arasında pozitif yönde önemli bir ilişkinin olduğunun tespit edilmiş olması, dinin tam anlamıyla içselleştirilmesi durumunda ahlâki gelişmede, etkin bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

B. Ahlâki Olgunluk ve Cinsiyet İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Bu araştırmada elde edilen bulgulara bakıldığında, cinsiyet ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı, yani cinsiyete bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı, ancak cinsiyet dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.827 puan fazla olduğu görölmektedir. (**Tablo19/Model 2**) Buna göre, cinsiyetin ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör olmadığına ilişkin hipotezimiz doğrulanmış olmaktadır.

Cinsiyet, ahlaki gelişimin bir belirleyeni olarak, en çok ele alınan değerkenlerden biridir. Ancak cinsiyet ile ahlâki olgunluk ve cinsiyet ile ahlâki yargı ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar birbirine zıt sonuçlar vermiştir. Bazı araştırmalarda bu iki değerken arasında anlamlı bir ilişki bulunamazken, ahlâki gelişim ve davranışta, cinsiyet farkını ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır. Gilligan, erkekler ile kadınların ahlâki yargılarının farklı olduğunu, erkeklerin, haklar (adalet) ahlâkına sahip olduklarını; kadınların ise, daha ilişkilere dayalı, sorumluluk ahlâkına sahip olduklarını öne sürmektedir.²⁴⁰

Temel (1991) ve Acuner (2004), cinsiyetin ahlâki yargı düzeyleri üzerinde etkili bir faktör olmadığına tespit ederken²⁴¹; Cesur (1997), Kaya (1997) ve Tolunay (2001) ise, bayanların ahlâki sorgulama seviyelerinin diğerlerine göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁴²

---

²⁴⁰ Carol, Gilligan, **In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development**, Cambridge:Harvard University Pres, 1982, USA, s.76

²⁴¹ Acuner, **a.g.t.**, s.73; Temel, Z. Fulya, “**Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet Rolü Kimlikleri İle Moral Gelişimlerinin Bazı Değerkenlere Göre İncelenmesi**”, H. Ü. Sağ. B. E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1991, s.196, 197

²⁴² Bkz. Sevim, Cesur, **The Relationship Between Cognitive and Moral Development**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi-1997, ss.28-45; Kaya, Mevlüt, “Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, sayı:4, 1997, s.35 ; Tolunay, **a.g.t.**, s.63

Şengün (2008), Kaya ve Aydın (2011), kız öğrencilerin ahlâki olgunluk puan ortalamalarının erkek öğrencilerinkine göre daha yüksek olduğunu bulurken²⁴³; Çekin²⁴⁴ (2013) ise, bu araştırmada elde edilen sonuca paralel bir şekilde ahlâki olgunluk düzeyi üzerinde cinsiyetin etkili bir faktör olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Nitekim yapılan araştırmalarda cinsiyet farklılıklarının, bireyler arasında farklı kişilik özellikleri geliştirmelerine neden olduğu yönünde bulgulara ulaşılmasına karşın²⁴⁵, cinsiyet farklılıklarına bağlı olarak, bireylerde farklı ahlâki özelliklerin görülebileceğine ilişkin herhangi bir bulgu yoktur²⁴⁶. Bu çalışmada elde edilen sonuç da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Ahlâki olgunluk ve ahlâki muhakeme konusunda elde edilen cinsiyetler arasındaki bu farklı sonuçlar, kadınların erkeklere göre diğerlerine karşı daha duyarlı, empatik, yardımsever, sorumlu olmasıyla; kültürel yapı içerisinde kız ve erkeklerden beklenen farklı davranışlara bağlı olarak, cinsiyet ayırımına dayalı eğitim verilmesiyle ve ebeveyn tutumlarıyla açıklanabilir. Ailede, çocuk ve gençlerin ahlaki gelişimini etkileyen en önemli dinamikler anne-baba tutumlarıdır. Demokratik anne-babalar, çocuklarını seven, benimseyen, ilişkileri sevgi ve saygıya dayanan, sorunları konuşup danışarak çözümlenen, çocuklarına söz hakkı veren anne-babalardır. Otoriter anne-babalar, çocuğunu sürekli kontrol altında tutan, kurallara sıkı sıkıya uymasını bekleyen, çocuk adına her türlü kararı kendisi alan ve çocuğun da bu kararlara uymasını bekleyen anne-babalardır. Aşırı koruyucu anne-babalar, çocuğa büyük bir sevgiyle bağlanmış ve tüm yaşamlarını çocuğa göre düzenlemiş, onun davranışlarını büyük bir hoşgörü ile karşılayan, çok kollayıcı anne-babalardır. İlgisiz anne-babalar, çocuğa karşı ilgisiz, maddi ve manevi ihtiyaçlarına karşı duysuz, sevgi ve şefkati yetersiz, kontrolü gevşek olan anne-babalardır.

Zira Şengün'ün anne-baba tutumuna göre lise öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeyleri isimli çalışmasında, anne-babalarının tutumunu algılamalarına göre lise öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeyleri arasında önemli bir fark ortaya çıkmıştır. Bu önemli farkın anne-baba tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri ile anne-baba tutumunu otoriter olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri arasında -anne-baba tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencilerinin

²⁴³ Bkz. Şengün, Mustafa, **a.g.t.**, s.130 ; Kaya ve Aydın, **a.g.m.**, ss.24-30

²⁴⁴ Bkz. Çekin, **a.g.m.**, s.1040

²⁴⁵ Erol, Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, Ötüken, İstanbul-1998, s.14

²⁴⁶ Z. Fulya, Temel, **a.g.t.**, s.84.

lehine- olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, anne tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri ile anne tutumunu ilgisiz olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeyleri arasında -anne tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencilerinin lehine- önemli bir fark ortaya çıkmıştır. Neticede anne-baba tutumunun, lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerini etkileyen oldukça önemli bir faktör olduğu sonucuna varılmıştır.²⁴⁷

Şu halde, anne-babalar, demokratik bir aile atmosferi yaratmalı, aile bireyleri arasında karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı ilişkiler kurulmasını sağlamalı ve gençlere kendilerini geliştirebilecekleri imkân ve sorumluluklar vermeli suretiyle onlara destek olmalıdırlar.

C. Ahlâki Olgunluk ve Yaş İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Kuramsal çerçevede zihinsel gelişimin yaşla ilişkili olduğu, yaş ilerledikçe zihinsel gelişimin ve ahlâki yargı düzeyinin de buna paralel olarak geliştiği bilinir. Bu araştırmada da, yaş artışına bağlı olarak bilişsel düzey arttığından ahlâki olgunluğun da artabileceği²⁴⁸ düşüncesinden hareketle, yaşları büyük olan deneklerin ahlâki olgunluk düzeylerinin, yaşları küçük olan deneklerin ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksek olması beklenmektedir. Bu hipotezi sınıadığımız **Tablo19/Model 3**'deki sonuçlar incelendiğinde, yaş ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı, yani yaşa bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı, ancak yaş dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.781 puan fazla olduğu görülmektedir.

Araştırmanın bu bulgusu, Acuner²⁴⁹ (2004), Donenberg ve Hoffman²⁵⁰ (1988), Temel²⁵¹ (1991), Koç ve diğerleri²⁵² (2009), Çileli²⁵³ (1981), Kaya'nın²⁵⁴ (1993) ahlâki

---

²⁴⁷ Şengün, "Anne-Baba Tutumuna Göre Lise Öğrencilerinin Ahlâki Olgunluk Düzeyleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, Cilt:12, Sayı:23, s. 213

²⁴⁸ Bkz. Atkinson, R.L., Atkinson, R. C., & Hilgard, E.R., **Psikolojiye Giriş**, çev. Kemal Atakay, Sosyal Yayınları, İstanbul-1995, s.523

²⁴⁹ Bkz. Acuner, Hacı Yusuf, **a.g.t.**, s.60

²⁵⁰ Bkz. Donenberg, G. R. & Hoffman, L. W., "Gender Differences in Moral Development", **Sex Roles**,18(11-12) 701-717

²⁵¹ Temel, **a.g.t.**, s.84

²⁵² Koç, Mustafa ve diğerleri. "Kohlberg'in Ahlâki Gelişim Kuramına Göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlâki Düzeyi", **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, ss. 757-771

olgunluğun yaşla bir ilişkisinin olmadığını belirttiği araştırma bulgularıyla paralellik gösterirken; Kohlberg²⁵⁵ (1969), Turiel ve diğerleri²⁵⁶ (1978), ve Sarıçam ve diğerlerinin²⁵⁷ (2014) araştırma bulgularıyla da ters düşmektedir.

Buna göre, ahlâki olgunluk düzeyinin yaşa bağlı olarak değiştiğine ilişkin hipotezimiz doğrulanmamakla birlikte, iç-güdümlü dindarlarda yaşın artışına bağlı olarak ahlâki olgunluk düzeyinin 2.236 puan artması (**Tablo20/Model 1**), dinin içselleştirilmesinin belli bir süreci gerektirdiğini, buna bağlı olarak da ahlâki olgunluk düzeyinde bir artış olduğunu göstermesi bakımından, bu araştırmanın “iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk düzeylerinin daha yüksek olduğu” yönündeki ana hipotezini desteklemektedir.

Araştırmada, ahlâki olgunluk düzeyinin yaşa bağlı olarak değiştiğine ilişkin hipotezin doğrulanmayışını, örneklem grubundaki bireylerin yaş faktörü bakımından homojen bir yapıya sahip oluşuna bağlamak mümkündür. Zira ahlâki gelişimin bilişsel boyutunun kendisine paralel sosyo-moral evrelerin gelişimi için yeterli bir koşul olmamakla birlikte gerekli bir koşul olduğunu düşünecek olursak²⁵⁸, ergenlik yaşlarının başlangıcına denk düşen soyut düşünebilme yeteneğinin kazanılması ahlâki gelişim açısından oldukça önemlidir. Buna bağlı olarak farklı yaş gruplarını içerisinde barındıran bir örneklem grubu üzerinde yapılacak bir araştırmanın, söz konusu hipotezi test etme açısından daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülebilir.

---

²⁵³ Bkz. Çileli, Meral, **14-18 Yaş Arasındaki Öğrencilerde Ahlâki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi**, A.Ü.E.F., Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara-1981, s.94

²⁵⁴ Bkz. Kaya, M., **a.g.t.**, s.95

²⁵⁵ Kohlberg, L., Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization. Ed. by D. A. Goslin, Handbook of Socialization Theory and Research, Chicago: Rand McNally, 1969, s 347-480

²⁵⁶ Turiel, E., Edwards, C.P. & Kohlberg, L., “Moral development in Turkish Children Adolescents and Young Adults”, **Journal of Cross-Cultural Psychology**, 9(1), 1978, s. 75-86

²⁵⁷ Bkz. Sarıçam, Hakan ve Diğerleri, “Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlâki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” **International Journal of Human Sciences**, Volume: 11 Issue: 1 Year: 2014, s.1337

²⁵⁸ Kohlberg, “Moral Stages and Moralization”, s. 32

D. Ahlâki Olgunluk ve Medeni Durum İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Bu araştırmada elde edilen bulgulara bakıldığında, medeni durum ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı, yani medeni duruma bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı, ancak medeni durum dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.769 puan fazla olduğu görülmektedir. (**Tablo19/Model 4**)

Bu sonuç; “Medeni duruma göre deneklerin ahlâki olgunluk düzeyleri arasında fark yoktur.” şeklinde kurulan dördüncü hipotezi doğrulamaktadır. Buna göre, medeni durumun ahlâki olgunluk üzerinde etkili bir faktör olmadığı söylenebilir. Kanaatimizce bu durum, bireyin ahlâki gelişimiyle bağlantılı olması nedeniyle zaten var olan ahlâki gelişim düzeyinin medeni duruma bağlı olarak bir değişime uğramayacağı düşüncesiyle yakın bir ilişkiye sahiptir. Zira bireyin ahlâki gelişimi, medeni durumdan ziyade kendi bireysel ahlâki inkişafına yönelik teemmülüyle alakalıdır.

E. Ahlâki Olgunluk ve Mezun Olunan Lise Türü İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Bu araştırmada İmam-Hatip Lisesi’nde uygulanan din eğitimi ağırlıklı müfredata bağlı olarak, İmam-Hatip Lisesi mezunlarının ahlâki olgunluk düzeylerinin, diğer lise mezunlarına nazaran daha yüksek olması beklenmektedir. İlgili hipotezin sınındığı **Tablo19/Model 5**’deki sonuçlar incelendiğinde, mezun olunan lise türü ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani mezun olunan liseye bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı, ancak mezun olunan lise türü dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.899 puan fazla olduğu görülmektedir.

Konu ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında, Kaya’nın (1993) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı bir araştırmada, İmam-Hatip Lisesi’nden mezun olan öğrencilerle diğer liselerden mezun olan öğrenciler arasında ahlâki yargı gelişim düzeyi açısından önemli bir fark bulunamazken; Şengün (2008) ve Acuner (2004)’in lise öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmalarda, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin ahlâki olgunluk düzeylerinin diğer lise öğrencilerinininkine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Saylağ ise (2001), lise türleri açısından yaptığı araştırmada,

İmam-Hatip Lisesi'ne devam eden öğrencilerin ahlâki yargı puan ortalamalarını diğer liselerden daha düşük olarak bulmuştur.²⁵⁹

F. Ahlâki Olgunluk ve Ekonomik Düzey İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Bireylerin sahip olduğu sosyo-ekonomik düzey, onların hangi gruplara katılabileceğini belirleyen temel faktörlerden biri olup, ahlâki gelişimlerinde etkili olmaktadır. Bu nedenle ekonomik düzeyi yüksek olan kişilerin, daha kompleks sosyal ve ahlâki meseleler ile yüz yüze gelmelerinin, söz konusu kişilerin ahlâki gelişimlerine de yansıtacağından hareketle,²⁶⁰ sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan katılımcıların ahlâki olgunluk düzeylerinin, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan katılımcıların ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksek olması beklenmektedir. Bu hipotezin sınındığı **Tablo19/Model 6**'daki sonuçlar incelendiğinde, ekonomik düzey ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı, yani ekonomik düzeye bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı, ancak ekonomik düzey dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanının dış-güdümlü dindarlara nazaran 5.876 puan fazla olduğu, iç-güdümlü dindarların ekonomik düzeyi yükseldikçe ahlâki olgunluklarının 1.393 puan arttığı görülmektedir. **(Tablo20/Model 4)**

Bu sonuca göre; “Sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan katılımcıların ahlâki olgunluk düzeyleri, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan deneklerin ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksektir.” şeklinde kurulan üçüncü hipotez doğrulanmamıştır.

Kaya (1993) ve Kaya ve Aydın (2011), yaptıkları çalışmalarda ahlâki yargı puan ortalamaları ve ahlâki olgunluk düzeyi bakımından, ekonomik düzey grupları arasında önemli derecede bir farklılık bulamamışken;²⁶¹ Şengün (2008) ise, ekonomik seviyesi yüksek olan öğrencilerin ahlâki olgunluk düzeylerinin, alt grupta yer alan öğrencilerinkinden daha düşük olduğunu tespit etmiştir.²⁶²

Araştırmada, ahlâki olgunluk düzeyinin ekonomik düzeye bağlı olarak değiştiğine ilişkin hipotezin doğrulanmayışını, örneklem grubundaki bireylerin tamamının öğretmen oluşuna bağlı olarak ekonomik düzey bakımından homojen bir yapıya sahip oluşuna bağlamak mümkündür. Nitekim ankete katılan örneklem grubunun konuyla ilgili

²⁵⁹ Bkz. Saylağ, Şenay, “**Lise Birinci Sınıfta Öğrenim Gören Çocukların Ahlâki Değerleri Algılama Düzeylerinin İncelenmesi**”, H.Ü.Sağ. B.E. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara-2001, s.50

²⁶⁰ Richard H. Hersh, **a.g.m.** s. 88

²⁶¹ Kaya, **a.g.t.**, s. 160.

²⁶² Şengün, **a.g.t.**, s. 165.

kişisel/öznel algıları esas alınarak elde edilen sosyo-ekonomik düzeylerine ilişkin verilere bakıldığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%85) orta düzeyde bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla farklı sosyo-ekonomik düzeye sahip grupları içerisinde barındıran bir örneklem grubu üzerinde yapılacak bir araştırmanın, söz konusu hipotezi test etme açısından daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülebilir.

Bununla birlikte, iç-güdümlü dindarlarda ekonomik düzeyin artmasına paralel olarak ahlâki olgunluk düzeyindeki artışın, ekonomik gelişmişlik düzeyinin yüksekliğinin beraberinde sekülerleşme eğilimlerini de getireceğini, dolayısıyla ekonomik düzeydeki artışın dindarlığı olumsuz etkileyeceği yönündeki düşüncelerin aksine, iç-güdümlü dindarların sahip oldukları maddi olanakları dini daha iyi anlama ve yaşama noktasında araç olarak kullandıklarını gösterdiği söylenebilir. İç-güdümlü dindarlardaki imkânlar, zaten elde edilmesi mümkün olmayana rızadan ziyade, elde etme imkânına rağmen dini kaygıların içselleştirilmesine bağlı olarak, elde etmenin gereksizliği bilinci olarak yorumlanabilir. Nitekim, Kimter'in (2008) araştırmasında da, dindarlığın hem inanç hem de ibadet boyutunda, ailelerin gelir düzeyi arttıkça dindarlık puanlarının arttığı, alt gelir grubuna mensup ailelerden gelen gençlerin en düşük ortalamaya sahip olduğu sonucuna ulaşılması bu hususu destekler niteliktedir.²⁶³

G. Ahlâki Olgunluk ve Din Eğitimi İlişkisi Üzerine Değerlendirmeler:

Bu çalışmada din eğitimi kavramı ile, kişinin yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gitmesi, çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi ve bağlı bulunduğu dini gurup içerisinde din eğitimi almış olması kastedilmekte olup, din eğitimi almış olan katılımcıların ahlâki olgunluk düzeylerinin, din eğitimi almayan deneklerin ahlâki olgunluk düzeylerinden daha yüksek olması beklenmektedir. Bu hipotezin sınındığı **Tablo 19/Model 7, Model 8; Tablo 20/Model 2, Model 3, Model 5 ve Model 6**'daki sonuçlar incelendiğinde, yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının, cami kurslarına gitmeyenlere göre 5.714 oranında daha fazla; çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre 4.762 oranında daha fazla; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, almayanlara nazaran -5.264 oranında daha az olduğu

---

²⁶³ Kimter, Nurten, **Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi**, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. s. 195.

görülmektedir. Yine kişinin çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi ile bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması dikkate alındığında, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanı dış-güdümlü dindarlara nazaran 6.072 puan daha fazladır. Yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitme ile kişinin bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması dikkate alındığında ise, iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk puanı dış-güdümlü dindarlara nazaran 6.032 puan daha fazladır.

Buna göre, din eğitiminin ahlâki olgunluk düzeyinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna ilişkin hipotezimiz, kişinin çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi ile yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesi durumunda doğrulanmakla birlikte, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması durumunda doğrulanmamıştır. Bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olanların ahlâki olgunluk düzeylerinin, almayanlara göre daha düşük oluşu, cemaat içerisinde üstten aşağıya doğru oldukça sert bir hiyerarşik yapının ve katı kuralların uygulanması ve emirlere sorgusuz itaatin öngörüldüğü bir psikolojik atmosferin bulunması ile açıklanabilir. Zira böyle bir ortamın daha otoriter ve dogmatik bir kişilik yapısını beraberinde getirmesi²⁶⁴, bu kişilerin dine yönelim biçiminde etkili olabilecektir. Yine böyle bir ortamda verilecek din eğitiminde, dinin esas söyleminde yer almayan, fakat din yerine konulan yorumların sonucu oluşan birtakım yanlış dindarlık algılarının ve anlayışının sorgulanmaksızın kabul edilecek olması da, ahlâki gelişimde olumsuz bir etken olabilmektedir. Din eğitimi merkezli yürütülen ahlâk eğitimi açısından, din eğitiminin nerede ve kimler tarafından verildiği önemlidir. Din eğitiminin ahlâk eğitimi destekleyici bir özellik taşıması, kişiyi dogmatik fikirlerin, düşüncelerin ve yorumların baskısı altına sokan değil; sorgulayan araştıran tartışan ve zihinsel gelişimine katkıda bulunan bir sürecin işletilmesi zorunludur. Gerek dinin yanlış yorumlanması ve yaşanması açısından ve gerekse bireylerin ahlâki davranışlar ortaya koyması açısından bu önemsenmelidir.

Şu halde temel amacı bireylere ahlâki davranışlar kazandırmak olan dinin, ahlâki davranışları geliştirici bir tarzda kullanılabilmesi, doğru anlaşılması ve yorumlanmasına bağlıdır. Aksi takdirde dinin potansiyelinde var olan ahlâki gelişimi destekleyici güç, engelleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun için, din eğitiminde ahlâk eğitiminin öncelenmesi, din eğitiminin salt dini bilgiyi vermenin dışında, davranışları

---

²⁶⁴ Gürses, "Din Eğitimi Kişilik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", U.Ü.İ.F.D., Cilt:16, Sayı:2, 2007, s.116

dönüştürme ve insani özellikleri ortaya çıkarma gibi bir amacının da olduğunun bilincinde olunması, geliştirilecek olan davranışların evrensel ahlâki değerlere uygun olması, kişinin gelişim özelliklerinin dikkate alınması son derece önemlidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ahlâki olgunluk ile dini yönelim biçimi arasındaki ilişkiyi konu edinen bu ampirik araştırmada, ahlâki olgunluğu etkileyebileceği düşünülen bağımsız değişkenlere dayalı olarak kurulan hipotezler test edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçme araçları ve yararlanılan analiz teknikleri vasıtasıyla deneklerin demografik özellikleri, ahlâki olgunluk düzeyleri, dini yönelim biçimleri ve bunlar arasındaki ilişkiler belirlenmiştir.

Araştırma bulgularına göre, ahlâki olgunluk ile iç-güdümlü dindarlık arasında pozitif yönde önemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. İç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk düzeylerinin, dış-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk düzeyinden daha yüksek olduğunun tespit edilmesi, dini yaşantıdaki derinlik ile İslam dinin de öngördüğü ve onayladığı ahlâki davranışlardan oluşan ahlâki olgunluk arasında önemli bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Dinin tam anlamıyla içselleştirilmesi durumunda ahlâki olgunluğu destekleyen bir faktör olduğu, araştırmada ortaya konulan önemli sonuçlardandır.

Bu genel tespitten sonra örneklemin ahlâki olgunluk düzeyleri ile demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, medeni durum, mezun olunan lise türü, sosyo-ekonomik düzey) arasındaki ilişkiye bakıldığında, cinsiyet, yaş, medeni durum, mezun olunan lise türü ve sosyo-ekonomik düzey ile ahlâki olgunluk arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı, yani söz konusu değişkenlere bağlı olarak ahlâki olgunluk puanında bir artışın olmadığı görülmüştür. Buna göre, bu araştırmada ahlâki olgunluk düzeyinin yaşa, mezun olunan lise türüne ve ekonomik düzeye bağlı olarak değiştiğine ilişkin birinci, üçüncü ve beşinci hipotezler doğrulanmamakla birlikte, iç-güdümlü dindarlarda yaşın ve ekonomik düzeyin artışına bağlı olarak ahlâki olgunluk düzeyinde de artış olduğu görülmektedir. Araştırmada elde edilen bu bulgu, hem yaşın ilerlemesine bağlı olarak dinin içselleştirilme düzeyinde ilerleme kaydedileceğini göstermesi bakımından hem de ekonomik düzeydeki artışın beraberinde sekülerleşme eğilimini de getireceği yönündeki genel kanaatin dinin içselleştirilmesi durumunda geçerli olmadığını göstermesi bakımından önemli olup, “iç-güdümlü dindarların ahlâki olgunluk düzeylerinin daha yüksek olduğu” yönündeki temel hipotezi de desteklemektedir.

İnsanlara belirli bir düşünme ve yaşama tarzı salık vermeleri ve söz konusu düşünme ve yaşama tarzları arasında da oldukça büyük bir örtüşme olması bakımından ahlâk ve din arasında var olan sıkı ilişkiye binâen, din eğitimi almış olmanın deneklerin ahlâki olgunluk

düzeylerinde etkili olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, yaz tatillerinde açılan cami kurslarına gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının, cami kurslarına gitmeyenlere göre; çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gidenlerin ahlâki olgunluk puanlarının gitmeyenlere göre daha fazla olduğu; bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi alanların ahlâki olgunluk puanlarının ise, almayanlara nazaran daha az olduğu görülmüştür.

Buna göre, din eğitiminin ahlâki olgunluk düzeyinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna ilişkin altıncı hipotez, kişinin çocuklukta veya sonraki dönemlerde Kur'an Kursu'na gitmesi ile yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gitmesi durumunda doğrulanmakla birlikte, bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olması durumunda doğrulanmamıştır. Bağlı bulunduğu dini grup içerisinde din eğitimi almış olanların ahlâki olgunluk düzeylerinin, almayanlara göre daha düşük oluşu, din eğitimi merkezli yürütülen ahlâk eğitimi açısından, din eğitiminin nerede ve kimler tarafından verildiği hususunun son derece önemli olduğunu göstermektedir.

Bu nedenle, insanın doğuştan getirdiği dini ve ahlâki istidat ve kabiliyetlerinin gelişmesinde ve şekillenmesinde, bireyin içinde yetiştiği ve geliştiği toplumun rolünü, insanın farkında olarak ya da olmayarak çevresinde hazır bulunduğu pek çok değeri benimsediğini, benimsenen bu değerlerin basitçe kabul edilmekle kalmayıp, bireyin yaşamını önemli ölçüde yönlendirdiğini ve biçimlendirdiğini göz önünde bulunduracak olursak, eğitim adına yapılacak en önemli işin, esasen temiz olan insan fitratının korunup, geliştirilmesi ve iyi bir karakterin ortaya çıkması için gelişime yönelik uygun şartların hazırlanması olduğunu söyleyebiliriz. Bu şartların hazırlanması ise, güvenli ve adaletli bir sosyal yapının inşâ edilmesini, eğitim işinden sorumlu kimselerin bilgi, beceri ve model kişilikleri ile iyi bir rehberlik yapabilmelerini; iyi bir din ve ahlâk eğitimi vermek için, önce kendilerinin Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getiren iyi bir dindar ve ahlâklı birer insan olmaları gerektiğini; yani, ahlâkî değerlerin yaşatılmasının bu değerlerin yaşanmasına bağlı olduğunun bilincinde olmalarını ve bu doğrultuda çaba göstermelerini gerekli kılar.

Ülkemizdeki eğitim sistemi açısından düşünecek olursak, ahlâk eğitiminin din eğitimi içerisinde verilmesine bağlı olarak, din eğitiminin salt dini bilgiyi vermenin dışında, davranışlara dönüştürme gibi bir amacının da olduğunun zaman zaman göz ardı edilebilmesini ve dindarlığın sadece salt dini ibadet ve ritüellerin yerine getirilmesi olarak

algılanmasını, din eğitimi merkezli bir ahlâk eğitimi açısından olumsuzluk olarak görmek mümkündür. Dolayısıyla örgün eğitimde yapılan din eğitimi çalışmalarında, dindarlığın aynı zamanda evrensel ilkeleri paylaşma ve onları davranışa dönüştürmek olduğu bilincinin kazandırılması son derece önemlidir. Bunun için din eğitiminde, ahlâk eğitimi öncelenmeli ve ahlâki cesaret sahibi bireylerin yetiştirilmesine önem verilmelidir. Ancak bu durumda, gerek dini ve gerekse ahlâki bilgi kuru bir bilgi olmaktan çıkıp, davranışa yansıma imkânına kavuşacaktır.

O halde bireylerin Allah'a olan imanlarının samimiyet derecesinin artmasının ve ahlâki hayatlarının inandıkları bu değerlere göre şekillenebilmesinin, temel amacı bireylere ahlâki davranışlar kazandırmak olan dinin, ahlâki davranışları geliştirici bir tarzda kullanılabilmesi, doğru anlaşılması ve yorumlanmasına bağlı olduğunu, bu araştırmada elde edilen bulguların da bu durumu ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, bu araştırmada elde edilen bulgular, dindarlık ve ahlâk alanında daha fazla araştırma yapmanın gerekliliğini de ortaya koymuştur. Şüphesiz, bu konu ile ilgili olarak yapılan ya da yapılacak olan birkaç araştırmayla kesin sonuçlara ulaşma imkânı çok zor olduğundan, daha sağlıklı yorumlar ve değerlendirmelerle tatmin edici sonuçlara ulaşmak ancak belli bir birikim sonucunda mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- ACAR, Mustafa, **Allah'a İmanın Ahlâki Boyutu**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya-2012
- ACUNER, Hacı Yusuf, **14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlâki Yargı Gelişimi ve Ahlâk Eğitimi**, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun-2004.
- AKANDERE, Mehibe ve diğerleri, "Orta Öğretim Kurumlarında Spora Katılımın Çocuğun Ahlâki Gelişimine Etkisi", **Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, 2009, ss.59-68
- AKKOYUN, Füsün, "Empatik Eğilim ve Ahlâki Yargı", **Psikoloji Dergisi**, Cilt 6, Sayı 21, Nüve Mat. Ankara-1987, s.91-98.
- AKÖZ, Hidayet, **Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi**, Seriyeye Yay., İstanbul-2000.
- AKSEKİ, Ahmet Hamdi, **Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı**, Sad. Ali Arslan Aydın, Nur Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1991
- AKTO, Akif, "Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 52:2,2011, ss.191-217
- ALLPORT, Gordon, W. and ROSS, Michael J., "Personel Religious Orientation and Prejudice", **Current Perspectives in the Psychology of Religion**, ed. H. Newton Malony, W. Eerdmans Comp., Michigan 1977, ss.423-443
- ALLPORT, Gordon W., **Birey ve Dini**, Çev. B. Sambur, İnsan Yayınları, İstanbul-2004.
- ARIK, İ. Alev, **Psikolojide Bilimsel Yöntem**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul-1992.
- ARNOLD, Mary Louse, "Stage, Sequence and Sequels: Changing Conceptions of Morality, Post Kohlberg", **Educational Psychology**, Cilt. 12, Sayı. 4, 2000.
- ASLANTÜRK, Zeki, **"Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri"**, İstanbul-1995
- ATKINSON, Rita L., ATKINSON, Richard C. ve HILGARD, Ernest R., **Psikolojiye Giriş**, Çev. Atakay, K. Sosyal Yay. İstanbul-1995.

- AYDIN, İbrahim Hakkı, “Seküler Ahlâk Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 35-2011, ss.1-23
- AYDIN, Mehmet S., **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, TDV Yay. Ankara-1991.
- AYDIN, Mehmet- ÇAĞRICI, Mustafa; ‘Ahlâk’ **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul-1989.
- AYDIN, Mustafa, **Gençliğin Dini ve Sosyal Değerleri**, Doçentlik Tezi, Konya-1999.
- AYDIN, Ömer, **Kur’ân-ı Kerim’de İman-Ahlâk İlişkisi**, İstanbul-2007.
- BABANZÂDE A. Naim, **İslâm Ahlâkının Esasları**, Diyanet Vakfı Yayınları, Sad. Recep Kılıç, Ankara-1995.
- BANDURA, A., **Self-Efficacy: The Exercise of Control**, W. H. Freeman and Company, New York-2000.
- BANDURA, A., “Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective”, **Annual Review of Psychology**, Vol:52, 2001, pp.1–26
- BART, Neyrinck, WILLY Lens and MAARTEN Vansteenkiste, *Advances in Motivation and Achievement Volume 14, Motivation and Religion*, Edited by Martin L. Maehr, Stuurta Karabenick, “**Goals and Regulations of Religiosity: A Motivational Analysis**”, s.75-105
- BATSON, C. Daniel, “Religious Orientation and Helping Behavior: Responding to One’s Own to the Victim’s Needs” **Psychology of Religion**, ed. H. Newton Malony, Baker Book House, Michigan, 1981, ss.511-520
- BAYMUR, F., **Genel Psikoloji**, 11. Baskı, , İnkılap Kitapevi, İstanbul-1994.
- BAYRAKTAR, Bayraklı, **İslam’da Eğitim**, Dergah Yayınları, İstanbul-1980.
- BAYRAKTUTAR, Muammer, “Suç Önlemede Dini ve Ahlâki Değerlerin Rolü”, **Suç Önleme Sempozyumu**, 7-8 Ekim-2011, ss.7-22.
- BEHEŞTİ, **Kur’an’da İnsan**, çev: E. Serdari, Objektif Yayınları, İstanbul- 1993.
- BENHABIB, Şeyla, **Modernizm, Evrensellik ve Birey**, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, 1999.
- BERTRAND, Alexis, **Ahlâk Felsefesi**, çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Akçağ Yayınları, Ankara-2001.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Yüksek İslâm Ahlâkı**, Bilmen Yayınevi, İstanbul-1964.
- BİNBAŞIOĞLU, C., **Gelişim Psikolojisi**, Binbaşioğlu Yay., Ankara-1978,
- BOLAY, M. Hayri, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yay. Ankara-1999.
- BUDAK, Selçuk, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.

- BURHAN, Haluk, **Ahlâk Ayaklanması**, Pinar Yayınları, İstanbul-1999.
- CAROL, Gilligan, **In a Different Voice: Psychological Teory and Women's Development**, Cambridg:Harvard University Pres, 1982, USA
- CASSIRER, Ernst, **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev: Necla Arat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul-1997.
- CESUR, Sevim, **The Relationship Between Cognitive and Moral Development**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi-1997.
- CEVİZCİ, Ahmet, **Etiğe Giriş**, Paradigma Yayınları, İstanbul-2002.
- CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul-2000.
- CLOUSE, Bonnidell, “ Ergenlerde Ahlâk Gelişimi ve Cinsellik”, (çev. Turgay Gündüz), **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, Cilt: 9, 2000.
- CRAIN, W. C. (1985), “*Kohlberg's Stages of Moral Development*”, **Theories of Development**, Prentice-Hall. ss. 118-136, [http:// faculty. Plts. Edu/ gpence/ html/kohlberg. Htm](http://faculty.Plts.Edu/gpence/html/kohlberg.Htm).25.12.2003
- CÜCELOĞLU, Doğan, **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul-1996.
- ÇAĞRICI, Mustafa; **Anahtarlarıyla İslam Ahlâkı**, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul-1991
- ÇEKİN, Abdulkadir, “Öğretmen Adaylarının Ahlâki Olgunluk Düzeyleri”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Eylül- 2013, Cilt: 21 No:3, ss.1035-1048
- ÇİFTÇİ, Nermin, “Kohlberg’in Bilişsel Ahlâk Gelişimi Teorisi: Ahlâk ve Demokrasi Eğitimi”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt: 1, Ensar Neşriyat, Ocak, 2003, ss.43-77
- ÇİFTÇİ, Nermin, **Almanya ve Türkiye'deki Türk Lise Öğrencilerinin Ahlâki Yargı Yeteneklerinin Karşılaştırılması**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ü. Sos. Bil. Enst. İstanbul- 2001.
- ÇİLELİ, Meral, **14-18 Yaş Arasındaki Öğrencilerde Ahlâki Yargının Zihinsel Gelişim Psikolojisi Yaklaşımı İle Değerlendirilmesi**, A.Ü.E.F. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara-1981
- ÇİLELİ, Meral, **Ahlâk Psikolojisi ve Eğitimi**, Vadi Yayınları, Ankara-1986
- ÇİLİNGİR, Lokman, **Ahlâk Felsefesine Giriş**, Elis Yayınları, Ankara-2003.

- DAY, J. and MAEDTS, M. (1995), "Convergence And Conflict in the Development of Moral Judgment And Religious Judgment", [http:// search. Epnet. com/](http://search.epnet.com/) 25.12.2013
- DEMİRHAN, Tuğba D., **Yoğun Düşünme Eğitimi Programının Suçlu Çocukların Ahlâki Yargılarına Etkisinin İncelenmesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- DIRECKX DE CASTERLÉ, Bernadette, "An Adjusted Version of Kohlberg's Moral Theory: Discussion of Its Validity for Research in Nursing Ethics", **Journal of Advanced Nursing**, 1998, 27, ss.829-835
- DONENBERG, G. R. & HOFFMAN, L. W., "Gender Differences in Moral Development", **Sex Roles**,18(11-12)
- EMMONS, R. & PALOUTZION, R. (2001), "Din psikolojisi (Çev. A. Ayten)", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 21 (2), ss. 105-124.
- ERDEM, Hüsamettin, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk**, Sebati Ofset Matbaacılık, Konya-1996.
- ESED, Muhammed, **Kur'an Mesajı**, çev: Cahit Koytak, İşaret Yayınları, cilt:1,2,3, Eylül-1999.
- FAZLUR RAHMAN, **Allah'ın Elçisi ve Mesajı**, Çev. Adil Çiftçi, Ankara-1997.
- FAZLUR RAHMAN, **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, 2. Baskı, Ankara-1993.
- FOWLER, James, "Moral Stages and The Development of Faith", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, ss.130-145
- FREUD, Sigmund, **Totem ve Tabu**, Çev: Sel, K., S., Sosyal Yay. İstanbul-1996.
- FREUD, Sigmund, **Psikanaliz Nedir ve Beş Konferans**, çev. Kâmuran Şipal, Bozak Yayınları, İstanbul-1975.
- FREUD, Sigmund, **Psikanaliz Üzerine**, çev. A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul-1991.
- FREUD, Sigmund, **Psikanalize Yeni Giriş Dersleri**, Çev: Budak, S. Öteki Yay., Ankara-1994.
- FROMM, Erich, **Erdem ve Mutluluk**, Çev: Ayda Yörükan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, 1997.

- FROMM, Erich, **Kendini Savunan İnsan**, Çev. Necla Arat, Say Dağıtım Ltd. Şti., 5. Basım, İstanbul-1996.
- FUKUYAMA, Francis, **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, Çev: Buğdaycı, A. TİB Yay., Ankara-1998.
- GAZALİ, Muhammed, **İhyau Ulumi'd-Din**, I-IV. Çev.: Müftüoğlu, M. A. Tuğra Neşriyat, İstanbul-1990.
- GEÇTAN, Engin, **Psikanaliz ve Sonrası**, Metis Yayınları, İstanbul-1996.
- GROVER, Sonja, “An Examination of Kohlberg’s Cognitive-Developmental Model Of Morality”, **The Journal of Genetic Psychology**, 1980, ss.137-143
- GÜL, Fikri, “Vicdanın Neliği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği”, **Kaygı Dergisi**, 2008/11, ss.70-76.
- GÜLER, İlhami, “Allah-insan İlişisinin Ahlâki Boyutu”, **İslami Araştırmalar**, V (Temmuz 1991), sayı. 3, ss.194-207
- GÜLER, İlhami, **İman Ahlâk ilişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara-2003.
- GÜLTEKİN, Filiz, **Psikoloji, Rehberlik ve Psikolojik Danışma, Sosyal Hizmet Öğrencilerinde Üniversite Eğitiminin Ahlâki Yargı Yeteneğine Etkisi**, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- GÜNDÜZ, Turgay, **İslâm, Gençlik ve Din Eğitimi**, Düşünce Kitabevi, Bursa- 2002.
- GÜNGÖR, Erol – IŞIK, Emin, **Ahlâk**, Devlet Kitapları, Milli Eğitim Bakanlığı.
- GÜNGÖR, Erol, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, Ötüken Neşriyat A.Ş., 2. Basım, İstanbul-1998.
- GÜNGÖR, Erol, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul-1998.
- GÜRSAKAL, Necmi, **Bilgisayar Uygulamalı İstatistik-II**, Marmara Kitabevi, Bursa, 1998.
- GÜRSES, İbrahim, “Din Eğitimi Kişilik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, **U.Ü.İ.F.D.**, Cilt:16, Sayı:2, 2007, ss.79-122
- GÜRSES, İbrahim, “Dindarlık İle İlgili Tutumlar ve Otoriteryan Kişilik İlişkisi”, **Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara-2002.
- GÜRSES, İbrahim, **Dindarlık ve Kişilik**, Emin Yayınları-2009.
- GÜRÜN, O.A., **Psikoloji Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul-1991.

- HATUNOĞLU, Aşkıım G., **Farklı Ahlâki Gelişim Düzeylerinde Bulunan Üniversite Öğrencilerinin Kendilerinin ve Toplumun Ahlâk Düzeyini Değerlendirmeleri ve Psikolojik Belirti Düzeylerinin Karşılaştırılması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- HAUSER, Cushman, Young, Jin and Mikhail, "A Dissociation Between Moral Judgments and Justifications", **Mind & Language**, Vol:22. No:1, Blackwell Publishing, San Francisco-2007, ss.1-21
- HERSH, Richard H., **Promoting Moral Growth From Piaget to Kohlberg**, Longman Inc., Newyork-1979.
- HOLM, Nils G., **Din Psikolojisine Giriş** (Çev. A. Bahadır), İnsan Yayınları, İstanbul-2004.
- HÖKELEKLİ, "Dini Kişiliğin Kuruluşunda İrâdenin Rolü", **Diyanet Dergisi**, XIX, sayı:2, Ankara-1985, ss.16-28
- HÖKELEKLİ, "Kur'an'ın Eğitime Getirdiği Değerler ve Hedefler", **X. Kur'an Sempozyumu (Kur'an ve Eğitim)**, Fecr Yayınları, Ankara-2008, ss.57-72
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi" **Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk** Editörler: Recep Kaymakcan-Mevlüt Uyanık, İstanbul 2007.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Çocukta Ahlâk Gelişimi ve Eğitimi", **Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi**, Ensar Neşriyat, İstanbul – 1998.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri"/Tebliğ'in Müzakeresi, **Dindarlık Olgusu**, Kurav Yayınları, İstanbul-2004.
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Eğitim ve Edeb İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme", **Dem Dergi**, Yıl:1, Sayı: 4, ss. 30-34
- HÖKELEKLİ, Hayati, "İslam Anlayışında 'Eğitim' Üzerine Düşünceler", **Dem Dergi**, Yıl:1, Sayı: 3, ss.46-49
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Kendini Bilmek" **İslam'a Giriş**, DİB Yayınları, İstanbul- 2007, ss.69-75
- HÖKELEKLİ, Hayati, "Türkiye'de Din Psikolojisi Çalışmalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Bazı Temel Meseleler", **Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu**, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yayın No: 55, Samsun- 27-30 Haziran-1989, ss.107-114

- HÖKELEKLİ, Hayati, **Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul-2009.
- HÖKELEKLİ, Hayati, **Din Psikolojisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, 2. baskı, 1996.
- HÖKELEKLİ, Hayati, **Psikolojiye Giriş**, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- HÖKELEKLİ, Hayati, “Ergenlerin Sosyal İlişki ve İlgilerine Din Eğitiminin Etkisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, Yıl:2, Cilt:2, 1987, ss.43-58
- HÖKELEKLİ, Hayati, “Ergenlik Çağı Davranışlarında Din Eğitiminin Etkisi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Yıl:1, Cilt:1, 1986, ss.35-51
- HÖKELEKLİ, Hayati, “Gayba İmanın Psiko-Sosyal Sonuçları”, **Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi-39**, İstanbul-2003
- IHEOMA, E. O., “The Role of Religion in Moral Education”, **Journal of Moral Education**, Volume:15, Number: 2, Mayıs-1986.
- IZUTSU, **Kur’an’da Allah ve İnsan**, Çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- İMAMOĞLU, Abdulvahit, “Vicdan Kavramının Psiko - Sosyal Tahlili”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt:5 Sayı:1 2010, ss.127-144
- İZVEREN, Adil, **Toplumsal Törebilim (Sosyal Ahlâk)**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara-1980.
- Ji, Chang-Ho C. “Religious Orientations in Moral Development” **Journal of Psychology and Christianity**, Vol. 23 (1), 2004, ss.22-30
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, **İnsan ve İnsanlar**, Evrim Basım Yayın Dağıtım, İstanbul- 1998.
- KARACA, Faruk, “Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, **Ekev Akademi Dergisi**, cilt:3, sayı:1, Bahar 2001, Ankara, Erk Yayıncılık, ss.196-199
- KAYA, Mevlüt, AYDIN, Cüneyd, “Üniversite Öğrencilerinin Dini İnanç İle Ahlâki Olgunluk Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, **On dokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, sayı: 30, ss.15-42
- KAYA, Mevlüt, “*Kişilik Özelliklerinin Ahlâki Yargı Üzerindeki Etkisi*”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 1997, ss.185-200

- KAYA, Mevlüt, **Bazı Kişisel Değişkenlere Göre Üniversite Öğrencilerinin Ahlâki Yargıları**, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993
- KAYIKLIK, Hasan “Allport’a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım”, **Dini Araştırmalar** 5 (15), 2003, ss.121-138
- KAYIKLIK, Hasan “Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık”, Ü.Günay & C. Çelik (Ed.), **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Karahan Yayınları, Adana-2006.
- KILAVUZ, A. Saim, **İslam Akaidi ve Kelama Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul,1987
- KILIÇ, Recep, **Ahlâkın Dini Temeli**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara-1991.
- KILIÇ, Recep, **Ahlâkın Dini Temeli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1998.
- KILIÇ, Sadık; **Fıtratın Dirilişi**, Nehir Yayınları, İstanbul-1991.
- KINALIZÂDE Ali Efendi, **Ahlâk**, Kervan Kitapçılık.
- KIZMAZ, Zahir, “Din ve Suç: Cezaevinde Hükümlü Bulunan Bazı Suçluların Dindarlık Durumları”, **SBArD**, Eylül-2010, Sayı:16, ss. 27-58.
- KIZMAZ, Zahir, “Din ve Suçluluk:Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:15, sayı 1, Elazığ, 2005, ss.27-58
- KİMTER, Nurten, **Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- KOCA, Gelengül, **İlkokul Birinci Sınıfı Devam Eden Yedi Yaşındaki Çocukların Ahlâki Yargılarını Etkileyen Bazı Faktörler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1987
- KOÇ, Mustafa ve diğerleri, “Kohlberg’in Ahlâki Gelişim Kuramına Göre Üniversite Öğretim Elemanları ile Öğrenciler Arasındaki Etkileşimin Ahlâki Düzeyi”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2009, ss.757-771
- KOHLBERG, “Educating for a Just Society: A Updated And Revised statement”, **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, ss.455-468
- KOHLBERG, “Moral Stages and Moralization”, **Moral Development and Behavior**, Ed. Thomas Lickona, 1976, ss.25-36

- KOHLBERG, L., "Moral Education For A Society In Moral Transition", **Educational Leadership**, Vol.: 33. Issue:1, 1975, ss.42-56
- KOHLBERG, Lawrence, "Education, Moral Development and Faith", **Journal of Moral Education**, Vol.4, Pemberton Publishing Company Ltd, 1974, ss.1-12
- KOHLBERG, Lawrence, "Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach To Socialization", **Handbook of Socialization**, Ed. David A. Goslin, Rand McNally And Company, Chicago-1969, ss.368-381
- KOHLBERG, Lawrence, "Stages of Development as a Basis for Moral Education", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed. Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, ss.32-58
- KOHLBERG, Lawrence, "The Child as a Moral Philosopher", **Psychology Today**, Vol.2, N.4, ss.20-32
- KOŞTAŞ, Münir, **Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1995.
- KOYUNCU, Nur, **Cinsiyet Rolü Kimliği ile Ahlâk Gelişimi Evrelerinin Karşılaştırılması: Üniversite Üçüncü Sınıf Öğrencilerinde Bir Araştırma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1983
- KÖKTAŞ, M. Emin, **Türkiye’de Dini Hayat**, İşaret Yayınları, İstanbul-1993.
- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, **Risale** (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul-1986.
- KURT, Yakup, **Rehber Öğretmenler ve Öğretmenlerin Ahlâk Gelişim Düzeyleri ve Denetim Odağı Algılamaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü,1996.
- KUTLUER, İlhan, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, İz Yayıncılık, İstanbul-2001.
- KUTUB, Muhammed, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, Çev: Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- KÜÇÜKALP, Emine, **Ahlâki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa-2004.
- LEE, James Michael, "Christian Religious Education and Moral Development", **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama-1980, ss.326-355

- LICKONA, Thomas, **Educating for Character: How Our Schools can Teach Respect and Responsibility**, Bantam Books, New York-1991.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, **Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul Örneği)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul-1999.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, **Kişilik ve Din**, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul-2004.
- MUNSEY, Brenda, “Cognitive Development Theory of Moral Development: Metaethical Issues”, **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, ss.152-175
- NASR, Seyyid Hüseyin, **İslâm ve Modern İnsanın Çıkmazı**, Çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul-2001
- NORMAN, Antony D., “Moral Reasoning and Religious Belief: Does Content Influence Structure?”, **Journal of Moral Education**, Vol.27, No.1, The Norham Foundation, 1998, ss.18-36
- NURAL, M. Hilmi, **Ahlâk ve İman**, Kader Basımevi, İstanbul-1948.
- OKTAY, Selim, **Kişilerin Ahlâki Yargıları ve Ahlâki Davranış Niyetleri Arasındaki Farklılıkların Çok Boyutlu Analizi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- OKUMUŞ, Ejder, **Gösterişçi Dindarlık**, Pınar Yayınları, Ocak-2002.
- ÖZDEŞ, Talip, “Ahlâk-Vahiy İlişkisi ve Kur’an’da İman-Ahlâk-Amel Bütünlüğü”, **CÜİFD**, 10 (2006), 2, ss. 6-14
- ÖZKAYNAK, Benan, **Teğmen Kalmaz İlkokuluna Devam Eden 6–11 Yaş Grubu Çocukların Ahlâki Yargılarının Gelişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1982.
- ÖZTÜRK, M. Orhan, **Psikanaliz ve Psikoterapi**, Bilimsel Tıp Yayınevi, Ankara-1998.
- ÖZTÜRK, M. Orhan, **Ruh Sağlığı ve Bozuklukları**, Evrim Yayınları, İstanbul-1985.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Din ve Fitrat**, 5. baskı, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul-1998.
- PARLATIR, İ., **Türkçe Sözlük**, TDK Yay. Ankara-1998
- PAZARLI, Osman, **İslâm’da Ahlâk**, Remzi Kitabevi Yayınları, 2.Basım, İstanbul-1980.
- PEKER, H., **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul-2008.
- PIAGET, J., **Çocuğun Gözüyle Dünya**, Çev. Yerguz, İ., Dost Kitabevi, Ankara-2005.

- REST, James, “Developmental Psychology And Value Education”, **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1980, ss.112-128
- RODNEY, Stark, “Gods, Rituals, and The Moral Order”, **Journal For The Scientific Study Of Religion**, Ed. G. Jelen , 40:4 (2001)-Aralık, ss.624-634
- SARIÇAM, Hakan ve Diğerleri, “Ergenlerde İnsani Değerler ve Ahlâki Olgunluk Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” **International Journal of Human Sciences**, Volume: 11 Issue: 1 Year: 2014, ss.1325-1342
- SAYLAĞ, Şenay, “**Lise Birinci Sınıfta Öğrenim Gören Çocukların Ahlâki Değerleri Algılama Düzeylerinin İncelenmesi**”, H.Ü.Sağ. B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2001
- SELÇUK, Muallâ, **Çocuk Eğitiminde Dini Motifler**, T.D.V. Yayınları, 2. Baskı, Ankara-1991.
- SEYDOOĞULLARI, Sedef Ü., **Demokratik ve Otoriter Ana Baba Tutumlarının Lisede Öğrenim Gören Öğrencilerin Ahlâki Yargı Yeteneğine Etkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- SHWEDER, Richard A.; Haidt, Jonathan, “The Future of Moral Psychology, Truth, Intuition, and the Pluralist Way”, **Psychological Science**, Cilt: 4, No: 6, Kasım 1993, ss.352-364
- SKINNER, B. Frederic, "A Case History in Scientific Method", **Psychological Research: The inside Story**, Ed: Siegel. M, H. New Yorks-1976, ss.23-45
- SKINNER, B.Frederic, "The Design of Cultures", **Behavior and Social Issues**, Vol.:11. No:1-2001, ss.14-30
- SUBAŞI, Necdet, “Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, **İslâmiyât Dergisi-Türk(iye) Dindarlığı**, Cilt: 5, Sayı: 4, Ekim/Aralık-2002, ss.17-40
- SUNAR, Diane, “ The Psychology of Morality”, <http://www.ac.wvu.edu> 02.04.2003.
- SÜSLÜ, Harun, **Din ve Ahlâk İlişkinine Sosyolojik Bir Yaklaşım İncesu Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006.

- ŞAFAK, Zeki, **İlköğretim Okullarında Çalışan Öğretmenler ve Yöneticilerin Bilişsel Ahlâki Yargı Yeteneklerinin Çok Boyutlu Olarak İncelenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- ŞEMİN, Refia, **Çocukta Ahlâki Davranış ve Ahlâki Yargı**, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul-1979.
- ŞENGÜN, Mustafa, Kaya, Mevlüt, Ahlâki Olgunluk Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 24-25, ss. 51-64., 2007.
- ŞENGÜN, Mustafa, **Lise Öğrencilerinin Ahlâki Olgunluk Düzeylerinin Bazı Kişisel Değişkenler Açısından İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2008.
- ŞENGÜN, Mustafa, “Anne-Baba Tutumuna Göre Lise Öğrencilerinin Ahlâki Olgunluk Düzeyleri”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013/1, Cilt:12, Sayı:23, ss. 203-215
- TEMEL, Z. Fulya, **“Yetiştirme Yurdunda ve Ailesi Yanında Kalan 14-18 Yaş Grubundaki Gençlerin Cinsiyet Rolü Kimlikleri İle Moral Gelişimlerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi”**, H. Ü. Sağ. B. E., Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- THOMAS, R. Murray, **Moral Development Theories-Secular And Religious, A Comparative Study**, Greenwood Press, London-1997.
- TOLUNAY, Advıye, **The Relationship Between Religiosity, Dogmatism, And Moral Reasoning**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001.
- TURIEL, E., Edwards, C.P. & Kohlberg, L., “Moral development in Turkish Children Adolescents and Young Adults”, **Journal of Cross-Cultural Psychology**, 9(1), 1978, ss.75-86
- UYSAL, Enver, “Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem tasnifi Denemesi: İnsanî Erdemler-İslâmî Erdemler”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, 2003, ss.51-69
- UYSAL, Enver, “Dindarlığın Ahlâki Temeli Üzerine Bazı düşünceler”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, cilt:14, sayı:1, 2005, ss.41-59
- UYSAL, Veysel, **Türkiye’de Dindarlık ve Kadın**, Dem Yayınları, İstanbul-2006.

- VERGOTE, Antoine, **Din, İnanç ve İnançsızlık**, Çev. Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul-1999.
- VESEY, G. & FOULKES, P., **Collins Dictionary of Philosophy**, Printed in Great Britain by Collins, London & Glasgow-1990
- WALLWORK, Ernest, “Morality, Religion, and Kohlberg’s Theory”, **Moral Development, Moral Education and Kohlberg**, Ed.Brenda Munsey, Religious Education Press, Birmingham, Alabama,1980, ss.260-272
- YASIEN MOHAMED, **Fıtrah: The Islamic Concept of Human Nature**, Ta- Ha Publisher Ltd, London-1996.
- YENER, Özen, “Etik mi? Ahlâk mı? Modernite mi? Medeniyet mi? (Değerler Eğitimine Sosyal Psikolojik Bir Yaklaşım)” **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl:3, Sayı: 5, 2011, ss.63-87.
- YILDIZ, Murat, “Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma”, **Tabula Rasa**, Sayı:1, Ocak-Nisan, 2001, ss.19-42
- YILMAZ, Hüseyin, “Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik”, **İslâmiyât Dergisi-Türk(ıye) Dindarlığı**, cilt:5, sayı:4, Ekim/Aralık-2002, ss.57-66

EKLER

EK 1. KİŞİSEL BİLGİLER ANKETİ

Değerli katılımcı,

Bu çalışma tamamen bilimsel amaçlı kullanılacaktır. Lütfen atlamadan ve ara vermeden soruların hepsini cevaplandırınız. Katılarınız için çok teşekkür ederim.

Yaşınız	:						
Cinsiyetiniz	:	Bay	☐	Bayan	☐		
Medeni Durum	:	Evli	☐	Bekar	☐		
Sosyo Ekonomik Düzeyiniz	:	Düşük	☐	Yüksek	☐		
Mezun Olduğunuz Lise	:	Düz Lise	☐	İmam Hatip Lisesi	☐	Meslek Lis.	☐

EK 2. AHLÂKİ OLGUNLUK ÖLÇEĞİ

Ahlâki Olgunluk Ölçeğinin Maddeleri	Evet, Her Zaman	Çoğu Zaman	Ara Sıra	Çok Nadir	Hayır, Hiçbir Zaman
1. İnsanları severim.					
2. Kötü davrandığımda vicdanım rahatsız olur.					
3. Çevremdeki insanlar bana güvenirler.					
4. Bana yapılan kötülüğün intikamını alırım.					
5. Yardıma muhtaç insanlara yardım ederim.					
6. Başkalarının mutlu olması için çaba gösteririm.					
7. Başkalarıyla sık sık kavga ederim.					
8. Başkalarının bana yaptığı iyilikleri önemserim.					
9. Hatalı davrandığım zaman özür dilerim.					
10. Başkalarının haklarına saygı gösteririm.					
11. Eşyalarımı başkalarıyla paylaşıyorum.					
12. Küçüklerle sevgimi göstermekten çekinmem.					
13. Sabırlı bir kişiyim.					
14. Beni eleştirenlere karşı hoşgörülü davranırım.					
15. Çevremdekilerle alay ederim.					
16. Başkalarının saflığını, kendi çıkarlarım için kullanırım.					
17. Başkalarının mutluluğunu kıskanırım.					
18. Çıkarlarımı korumak için doğru olmayan yolları kullanırım					
19. Kötü davranışlarımı kontrol altında tutarım.					
20. Bana karşı saygısızlık yapanlara aynı şekilde davranmam					
21. Duygularımı kontrol altında tutabilirim.					
22. Başkalarının hislerine karşı duyarlıyım.					
23. Tanıdığım birinin acı çektiğini duyduğumda ben de üzülürüm					
24. Çevreyi temiz tutarım.					

25. Başkalarına iftira atmam.					
26. Kötü işlere ortak olmam.					
27. Başkalarının inançlarına saygı gösteririm.					
28. Doğaya zarar vermem.					
29. İnsanların gizli konuşmalarını merak eder,					
30. Söz verdiğimde, sözümde dururum.					
31. Borçlarımı zamanında öderim.					
32. İnsanları incitmekten çekinirim.					
33. Kendi çıkarlarımı ön planda tutarım.					
34. Büyüklere saygılı davranırım.					
35. Doğruluk ve adaletten asla taviz vermem, adil bir kişiyim					
36. Kibir ve gururdan sakınırım.					
37. Müstehcen (açık-saçık) yayınları okurum veya seyredirim					
38. Cahil insanları aşağılarım.					
39. Alçak gönüllü birisiyim.					
40. Başkalarıyla olan problemlerime uzlaşma ve barış çerçevesinde çözüm ararım.					
41. Çevremdeki iyi insanları kendime örnek alırım.					
42. İsrraftan kaçınırım.					
43. Sorumluluklarımı yerine getirmeye dikkat ederim.					
44. İnanmışım değerleri yaşamaya çalışırım.					
45. Anne-babama karşı gelirim.					
46. Kendimi, başkalarının yerine koyarak onları anlamaya çalışırım					
47. Büyüklerimin öğütlerini uygulamaya çalışırım.					
48. Kalp kırmamaya dikkat ederim.					
49. Kötülük yapanlara engel olmaya çalışırım.					
50. Kuskünleri barıştırmaya çalışırım.					
51. Zayıf ve güçsüzlere merhamet ederim.					
52. Aşırı arzu ve isteklerime engel olmaya çalışırım.					
53. Davranışlarımda tutarlı ve dengeli olmaya çalışırım.					
54. Çevremdekilere anlayışlı ve hoşgörülü davranırım.					
55. Kimseye hakaret etmem.					

56. Başkalarının sırlarını öğrenmeye çalışmam.					
57. Davranışlarım hakkında düşünürüm ve yanlış davranışlarımı düzeltmeye çalışırım					
58. İyiye araştırmadan ve anlamadan karar vermem.					
59. Kesin ve doğru bilgilerle hareket ederim.					
60. Çevremdekilere ikramlarda bulunurum.					
61. Komşularım ile iyi geçinirim.					
62. İnsanların zayıflıklarından faydalanırım.					
63. Kendim için istediğim bir şeyi, başkası için de isterim.					
64. Kabalık yapmam.					
65. Çevremdekilere kötü adlar takarım.					
66. Şımarık birisiyim.					

EK 3. DİNDARLIK ÖLÇEĞİ

		Evet	Hayır
1	İbadet ederken Allah'ın huzurunda hissettiğim duyguların birçoğunu gündelik hayatımda da yaşadığımı söyleyebilirim.		
2	Hayat tarzımı tamamen dini inançlarımla belirlediğimi düşünüyorum.		
3	Çok özel engeller olmazsa bütün dini ibadetlerimi yerine getirmeye özen gösteririm.		
4	Karşılaştığım toplumsal sorunları dini inançlarıma dayanarak çözmeye çalışırım.		
5	Günlük hayatımda kararlar verirken Allah'ın hoşnut olup olmayacağını göz önünde bulundurmaya çalışırım.		
6	Dini inançlar, sadece hayatın acıları, sıkıntıları, felaketleri ve başarısızlık durumlarında bir işe yarar.		
7	Allah'a ibadet etme ihtiyacını sadece çaresiz kaldığım, acılı ve sıkıntılı anlarımda hissediyorum.		
8	Çoğu zaman, sosyal ve ekonomik refahımı yükseltmek ve şahsî arzularıma ulaşmak için inançlarımdan yararlanmayı zorunlu bulurum.		
9	Bence dini ibadetlerin gerekli olması, sadece insana sağladığı çeşitli faydalardan dolayıdır.		
10	İbadetlerin asıl amacı, insanın rahat, huzurlu ve mutlu bir hayat sürmesine yardımcı olmasıdır.		
11	Bağlı bulunduğum dini grup içerisinde yeterli derecede din eğitimi aldım.		
12	Çocukluğumda veya sonraki dönemlerimde Kur'an Kursu'na gittim.		
13	Yaz tatillerinde açılan camii kurslarına gittim.		

**EK. 4 AHLÂKİ OLGUNLUK DÜZEYİ ETKİLEŞİM TERİMLİ ÇOKLU
DOĞRUSAL REGRESYON MODELİ TAHMİN SONUÇLARI**

<i>Bağımlı Değişken: ahl_i</i>	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>	<i>Model 4</i>	<i>Model 5</i>	<i>Model 6</i>	<i>Model 7</i>	<i>Model 8</i>	<i>Model 9</i>
<i>kesme</i>	288.701 (0.000)	287.014 (0.000)	285.992 (0.000)	289.825 (0.000)	288.081 (0.000)	286.712 (0.000)	289.753 (0.000)	287.925 (0.000)	286.689 (0.000)
<i>dnd_i* cns_i</i>	1.315 (0.267)	1.137 (0.335)	1.132 (0.336)	-	-	-	-	-	-
<i>dnd_i* mdi</i>	-	-	-	0.439 (0.745)	0.254 (0.852)	0.583 (0.664)	-	-	-
<i>dnd_i* lise_i</i>	-	-	-	-	-	-	0.404 (0.656)	0.333 (0.714)	0.478 (0.597)
<i>dekk_i</i>	-	4.743 (0.017)	-	-	4.813 (0.016)	-	-	4.799 (0.017)	-
<i>deck_i</i>	-	-	5.722 (0.007)	-	-	5.817 (0.006)	-	-	5.819 (0.006)
<i>debg_i</i>	-	-4.829 (0.032)	-4.997 (0.026)	-	-4.893 (0.029)	-5.116 (0.023)	-	-4.907 (0.029)	-5.108 (0.023)
<i>F-Genel Anlamlılık Testi</i>	1.234 (0.267)	3.243 (0.022)	3.799 (0.001)	0.105 (0.745)	2.939 (0.033)	3.547 (0.014)	0.198 (0.656)	2.973 (0.031)	3.579 (0.014)
<i>White Heteroskedastisiti Testi</i>	2.221 (0.329)	10.638 (0.014)	14.208 (0.003)	0.581 (0.748)	9.959 (0.025)	12.829 (0.005)	0.388 (0.824)	9.835 (0.021)	13.199 (0.004)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Emine		Demirci/Küçükalp
Doğum Yeri ve Yılı	Erzurum		1979
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		İyi
ve Düzeyi	Arapça		İyi
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1995	1997	Bursa Yeşil İmam-Hatip Lisesi
Lisans	1998	2002	U.Ü.İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2002	2004	U.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2011	2014	U.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2004 Devam Ediyor		Milli Eğitim Bakanlığı
Yayınlar:	Emine Küçükalp, (2006), “Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki”, (ed. Hayati Hökelekli), Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi , İstanbul: DEM Yayınları, 447-489.		
İletişim (e-posta):	eminekucukalp@mynet.com.tr		